

XEMYC
^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^
HÆMUS

ГРАВИТАЦИЯ

КИРИЛ ВЪЛЧЕВ

Най-важният въпрос

КОЛЕЛО

*80 Г. ОТ СПАСЯВАНЕТО
НА БЪЛГАРСКИТЕ ЕВРЕИ***ПЕТЪР КРЪСТЕВ**

Неконкурентноспособни
идентичности.
*Холокостът в македонско-
българската война за идентичност*
Превод: Светла Късева

ДИМАНА ТРЪНКОВА

Онемелите синагоги.
Еврейското наследство днес

СТРАНИЦИ

ВИКТОР БАРУХ

Мизогве от миналото

ЙОСИФ ПЕРЕЦ

Как скърцаха гъските

ЗА ДЕЦАТА

ЮЛИЯ СПИРИДОНОВА

Великанът

КНИГАТА Е ЦЯЛА ВСЕЛЕНА

Разговор с Юлия Спиридонова и
Дамян Дамянов

ЗА АВТОРИТЕ

Снимки: Антони Георгиев

GRAVITÁCIÓ

5**KIRIL VALCSEV**

A legfontosabb kérdés

Kovács Lajos Gergely fordítása

KERÉK

*A BULGÁRIAI ZSIDÓK MEGMENTÉSÉNEK
80. ÉVFORDULÓJA***11****KRASZTEV PÉTER**

Versenyképtelen identitások.
*A macedón–bolgár identitásháború
holokauszt-fejezete*

37**DIMANA TRANKOVA**

Elnémult zsinagógák.
Zsidó örökség Bulgáriában

Kovács Lajos Gergely fordítása

OLDALAK

49**VIKTOR BARUH**

A múlt néhány pillanata

Krasztev Péter fordítása

65**JOSZIF PEREC**

A deszkák nyikorgása

Krasztev Péter fordítása

GYEREKEKNEK

73**JULIJA SZPIRIDONOVA**

Az óriás

Kovács Lajos Gergely fordítása

77**A KÖNYV EGY EGÉSZ UNIVERZUM**

Beszélgetés Julia Szpiridonovával és
Damjan Damjanovval

Kovács Lajos Gergely fordítása

84

A SZERZŐKRŐL

Antony Georgieff fotográfiái.

Едно от най-ранните свидетелства
за еврейско присъствие на Балканите
от II в. са открити в римския град
Улпия Ескус, на Дунава.

A balkáni zsidó jelenlét egyik legkorábbi,
II. századból való bizonyítékát a Duna menti római városban,
Ulpia Oescusban fedezték fel.

КИРИЛ ВЪЛЧЕВ
Най-важният въпрос*

KIRIL VALCSEV
A legfontosabb kérdés*
– Kovács Gergely Lajos fordítása

*Част от словото на генералния директор на
Българската телеграфна агенция при откриването
на XVII среща на българските медии в чужбина
в Йерусалим на 2 ноември 2022 г.

Részlet a *Bolgar Távirati Ügynökség*
igazgatójának 2022. november 2-án,
a *Bolgar Médiumok XVII. Világtalálkozásának*
megnyitóján elhangzott beszédéből.

ПРЕЗ ЮНИ 2018 Г. бях за втори път в Йерусалим, за да отразя за Дарик радио посещенията на тогавашния премиер. Привечер се изкачих от Гетсиманската градина през Лъвската порта по Виа Долороса – пътя на Христовите страдания до Божи гроб.

Стигнах малко преди да затворят черквата и след като изчаках на опашката имах няколко секунди, за да се поклоня на мястото, където било положено тялото на Иисус. Тъкмо си тръгнах, когато пазачите започнаха да викат, че ще затварят и хората заизлизаха. Видях шанс да снимам светата гробница без обичайните тълпи наоколо и се забавих докато останах последен. Снимах от различни ъгли и доволен се отправих към портата под Голгота.

Намерих я заключена. Бяха ме заключили в Божи гроб. И прекарах нощта там докато го отворят на развиделяване.

През тази нощ в Божи гроб бях в състояния, които човек преминава през целия си живот, но които са особено видими, когато са усилены от мощта на медиите.

Първо се уплаших. Щяха ли да ме накажат? Страхът е пагубен за човека. Особено за хората с обществени призвания като нашето на журналисти. Пагубен е и за политическите, духовните и интелектуалните водачи... Представете си съдбата на 50 хиляди български евреи... ако се бяха уплашили подпредседателят на Народното събрание Димитър Пешев и още 42 депутати и не бяха се подписали срещу депортацията... ако се бяха уплашили екзарх Стефан и митрополит Кирил и останалите духовници от Българската православна църква... ако се беше уплашил от Хитлер цар Борис Трети... Но аз най-първо си се уплаших, че ще ми направят нещо задето съм останал заключен в Божи гроб. Отец Нариг от арменските монаси, който е сред онези, които си ношуват вътре, пръв ме видя и успокои, че просто трябва да изчакам да отворят на заранта. Винаги човек може да намери подкрепа срещу страховете си, стига да я поиска...

След това се ядосах, че се бях забавил и щях да остана гладен, макар да знаех, че гневът и чревоугодията са сред седемте смъртни гряха. В медиите, за съжаление, не говорим много за тях...

После се възгордах. Точно на всички нас тук не е нужно да обяснявам какво е това чувство понеже в медиите често се среща прекомерна самонадеяност на хора, които се мислят за повече от останалите. Даже си помислих дали да не се обадя на някои владици в България да им се похваля как съм заключен в Божи гроб. Но мобилният ми нямаше покритие. За щастие Господ намира начин да помага да поукротим гордостта си ...

Макар да продължавах да изпитвам чувство за превъзходство... Конкуренцията я нямаше тук... а какви само медийни звезди бяха в същата група и как щяха да ми завиждат, както аз бих завиждал. Никак не е лесно да приложиш в живота казаното в Библията: „Който иска между вас да бъде пръв, нека бъде на всички роб“...

С настъпването на нощта невъзможността да се похваля ме доведе до отегчение, ленно приседнал на пейката до стълбите за арменския храм. Отегчението също е познато в медиите, защото в тях също като в други житейски сфери е пълно със случайно попаднали хора, за които тази работа е досада, а не призвание.

МАСОДСЗОР ЖАРТАМ ЈЕРУЗСАЛЕМБЕН 2018 јуниусабан, а Radio Dariknak tudósítottam az akkori miniszterelnök látogatásáról. Estefelé végigjártam a Getsemáne-kerttől az Oroszlános kapun át a Via Dolorosát – Krisztus szenvedéseinek útját a Szent Sírig.

Nem sokkal azelőtt értem oda, hogy bezárták volna a templomot, s miután kivártam a sort, alig néhány másodpercem maradt, hogy fejet hajtsak a helyen, ahol Jézust ravatalra helyezték. Éppen indultam volna, mikor az örök kiáltozni kezdtek, zárnak, az emberek megindultak kifelé. Úgy gondoltam, itt a lehetőség, hogy a szokásos tömeg nélkül készítsek néhány fényképet a Szent Sírről, időztem hát egy kicsit, míg végül utolsónak maradtam. Különböző szögekből fotóztam, aztán elégedetten elindultam a kapu felé a Golgota alatt.

Zárva találtam. Bezártak a Szent Sír mellé. Ott kellett töltenem az éjszakát, míg hajnalban ki nem nyitották a templomot.

Ezen a Szent Sírnál töltött éjszakán olyan lelkiállapotokat éltem meg, amelyek egyébként is keresztülmegy az ember élete során, de különösen akkor hatják át, ha a média hatalma felfokozza őket.

Először megrettentem. Vajon ezért büntetés jár? A félelem végzetes az emberre. Különösen a társadalmi hivatást gyakorlóakra, amilyen a mi újságírói hivatásunk. Végzetes a politikai, vallási és szellemi vezetőkre is... Gondoljanak bele az 50 ezer bolgár zsidó sorsába: ha az országgyűlés alelnöke, Dimitar Pesev és 42 képviselőtársa megretten, és nem tiltakoznak aláírásukkal a deportálás ellen... ha Sztefan exarcha, Kiril metropolita és a Bolgár Ortodox Egyház többi papja megretten... ha III. Borisz cár megretten Hitlertől... Én mégis, mindenekelőtt azért szorongtam, hogy mi vár rám, amiért bezárattam magam a Szent Sír-templomba. Az odabent éjszakázó örmény szerzetesek egyike, Narig atya vett észre elsőként, és megnyugtatóan, hogy egyszerűen csak ki kell várnom a reggeli nyitást. Az ember mindig talál támaszt a félelmeivel szemben, csak kérnie kell...

Aztán dühbe gurultam, miért is kellett húznom az időt, most aztán majd korig a gyomrom – noha tudtam, hogy a harag és a torkosság a hét főbűn közé tartoznak. Ilyesmiről a médiában sajnos nem sokat beszélünk...

Aztán meg büszkeség töltött el. Pont nekünk, a jelenlevőknek nem kell magyaráznom, milyen érzés ez, hiszen a médiában gyakran találkozni mértéktelenül önhitt emberekkel, akik többre tartják magukat másoknál. Még az is eszembe ötlött, talán fel kéne hívnom néhány püspököt Bulgáriában, és eldicsekednem vele, hogy a Szent Sír-templom foglya lettem. De nem volt térerő. Szerencsére az Úr mindig megtalálja a módját, hogy segítsen megzabolázni a hajlamunkat a hivalkodásra...

Nem mintha nem dagadt volna továbbra is a mellem... Vetélytárs sehol... pedig micsoda médiastárok voltak a csoportunkban, és hogy irigyelnek majd, mint ahogy én is irigykednék az ő helyükben. Cseppet nem könnyű alkalmazni az életben a Biblia szavait: „Ha valaki közületek első akar lenni, legyen mindenkinek a szolgálója.”

Az éj beálltával, minthogy nem volt mód feszítenem mindezzel, miközben az örmény kápolnához vezető lépcső melletti padon ücsörögtem, erőt vett rajtam az unalom. Ez is jól ismert érzés a médiában, mert hisz abban, akár csak az élet más területein, sokan vannak, akik véletlenül csöppentek oda, akiknek ez a munka bosszúság, nem pedig hivatás.

И ето, че мислите ми бяха поели в посока да съдя другите, което вече ме отвеждаше към озлобление ... Но за злобата, превръщаща се в омраза, няма смисъл да говоря тук, защото точно медиите сме най-честото поле на избуяването на злоба и омраза, които безотговорно понякога усилюват и така предават на целия ни народ озлоблението между водачите на България...

Внезапно в цялата черква светнаха прожектори. Оказа се, че не съм единствен външен, освен Божиите служители на Божи гроб. Някакъв знаменит израелски фотограф беше получил разрешение да снима на спокойствие, за да издаде фотоалбум. Запознахме се и тръгнах да снимам с мобилния навред – от Голгота до пъпа на света – без тълпи, без заграждения, с ярка светлина. Реших, че мога да спечеля като и аз издам фотоалбум. Но батерията на мобилния ми свърши и Господ ме предпази от змията на сребролюбие... Но в медиите не винаги успява да ни предпази от този корен на всички злини и алчни избираме да мислим за информацията като за пазар, а не като за човешко право...

Свободен от връзка с външния свят и камера, преди полунощ вече изпитвах само доволство. Не знаех, че мога да получа много повече, както често в медиите не успяваме да се задълбочим до истински важните неща.

До онзи момент не бях си и помислил, че всъщност мога да бъда цяла нощ сам вътре в гробницата, където обичайно поклонници и туристи остават секунди. Останах часове коленичил пред топлия мрамор, на който сякаш до скоро беше лежал Господ и чието ухание още се усещаше. С разтуптяно сърце, отмалял, замаян, унесен ... От омаята ме вадеше само гръцкият отец, който влизаше да долива масло в кандилото, правейки ми благосклонен знак да си стоя спокойно ...

Чувах вътре в мен въпроса, който Исус задавал на кръста – „Защо ме остави, Господи?“

Чувах отвън от различните параклиси нелепата среднощна какофония на гърците, арменците и коптите, които се надвикваха в молитви към Него под доминиращия орган на католиците... Това не беше по-различна какофония от тази в медиите ни, в които непоносимо се надвикват много лъжемесии... А и българите трябва да признаем, че имаме голямо затруднение да следваме Завета на покровителя на народа ни Свети Йоан Рилски да се стараем да живеем „единодушно и единомислено“. На тези срещи български медиите от целия свят показват, че този Завет може да бъде изпълнен...

Защо Господ ме беше оставил онази нощ заключен в Божи гроб... Като благословение, предупреждение, изпитание?... В медиите често оставаме с въпроси без отговори... Но всеки човек обичайно точно в нощите в мир със себе си намира отговора на въпроса за най-важното в живота...

На следващия ден пак опитах да бъда вътре в Божи гроб през нощта. Но закъснях и портата вече беше заключена. Този урок всички журналисти знаят – не трябва да пропускаме мига...

Lám, gondolataim mások megítélése felé terelődtek, ami már a harag előszobája... De a haragról, mely oly sokszor csap át gyűlöletbe, felesleges itt papolnom, hiszen éppen mi, a média adunk teret leggyakrabban a harag és a gyűlölet elburjánzásának, néha felelőtlenül tovább szítjuk, s így adjuk át egész nemzetünknek Bulgária vezetőinek egymásra acsarkodását...

Egyszer csak az egész templomban kigyulladtak a reflektorok. Kiderült, hogy a Szent Sír-templom Istennek szentelt szolgálattelvéi mellett van még ott egy másik külsős is. Egy ismert izraeli fotós engedélyt kapott, hogy nyugodtan fényképezhesen készülő fotóalbumába. Megismerkedtünk, s nekiindultam én is, hogy felvételeket készítsek a mobilommal mindenütt – a Golgotától a világ köldökéig –, tömeg nélkül, korlátok nélkül, erős megvilágításban. Átfutott rajtam, milyen jól kereshetnék, ha én is kiadnék egy fotóalbumot. De lemerült a telefonom, s így az Úr megóvott a kapzsiság kígyójától... A médiában azonban nem mindig sikerül megvédenie bennünket minden rosszszak gyökerétől, s mi mohóságunkban az információt piacnak tekintjük, nem pedig emberi jognak...

A külvilággal való kapcsolattól megszabadulva és a kamerát félretéve éjfél előtt már csak elégedettséget éreztem. Nem sejtettem, hogy sokkal többet is kaphatok mindentől, ahogyan a médiában is sokszor megessék, hogy nem tudunk elmélyülni, eljutni ahhoz, ami igazán fontos.

Addig a minutáig bele sem gondoltam, hogy tulajdonképpen egy egész éjszakát tölthetek a sírnál, ahol a zarándokoknak és a turistáknak rendszerint csupán néhány másodperc jut. Órákon át térdeltem a meleg márvány előtt, melyen mintha nemrég még ott feküdt volna az Úr teste, az illatát is szinte érezni lehetett. Dobogó szívvel, ernyedten, kábultan, magamba szállva. Révületemből csak a görög atya zökkentett ki, aki időnként bejött, hogy olajat töltsön a mécsesbe, s barátságosan jelzett, csak maradjak nyugodtan...

Visszhangzott bennem a kérdés, melyet Jézus feltett a kereszten: „Istenem, miért hagytál el engem?“

Hallottam odakintről görög, örmény és kopt zsolozsmák hangzavarát a különféle kápolnákból, ahogyan az Úrhoz intézett imáikkal igyekeznek túlharsogni egymást a katolikusok domináns orgonazúgása közben. Semmiben sem különbözött ez a mi médiaink kakofóniájától, melyekben egymásra lícitálva lamentál sok-sok hamis messiás. S nekünk, bolgároknak azt is be kell ismernünk, hogy igencsak nehezünkre esik nemzetünk védőszentje, Rilai Szent János végakarata szerint arra törekednünk, hogy „egy lélekkel, egyetértésben“ éljünk. A bolgár médiumok e világtalálkozóin megmutatják, hogy ez a végakarát igenis teljesíthető...

Miért hagytál engem az Úr a Szent Sírhoz zárva azon az éjszakán... Áldásként, figyelmeztetésként, próbatételként?... A médiában sokszor nem kapunk választ a kérdéseinkre... De az ember általában éppen az önnön magával való megbékélés éjszakáin találja meg a választ arra, mi a legfontosabb az életben...

Másnap megint megpróbáltam a Szent Sírnál éjszakázni. De késve érkeztem, a kaput már bezárták. Ezt a leckét minden újságíró ismeri: nem szabad elszalasztani a pillanatot.

Изоставеното еврейско гробище Vidin elhagyatott zsidó temetője
във Видин

ПЕТЪР КРЪСТЕВ

Неконкурентноспособни идентичности.
*Холокостът в македонско-българската
война за идентичност*
— Превод: Светла Кьосева

KRASZTEV PÉTER

Versenyképtelen identitások.
A macedón–bolgár identitásháború
holokauszt-fejezete

” Всички Велики раси са си създали свой мит още в началото на съществуването си; а има ли австрийски мит? – попита в отговор Ханс. Австрийска прарелигия? Австрийски епос? Тук не са възникнали нито католическата, нито протестантската религия; книгопечатането и традициите в живописа идват от Германия; династията е докарана от Швейцария, Испания и Люксембург; техниката – от Англия и Германия; най-красивите градове – Виена, Прага, Залцбург – са построени от италианци и немци, военното дело е устроено по наполеоновски образец. Такава държава не бива да предприема самостоятелно каквото и да било; тя може да бъде спасена единствено чрез присъединяване към Германия¹.

О. ГОРНИЯТ АБЗАЦ, който би могъл да бъде прочетен като мото, днес, в първата годишнина от нападението срещу Украйна, е в зловещо съзвучие с един от основните аргументи на руската пропаганда: че няма нито украински език, нито украинска култура, нито държава. Това са твърдения, които имат своя резултат: 12 март 1938 (Аншлуса) и 24 февруари 2022 (руската инвазия) са точно такива. Роберт Музил написва тези думи през 1920 г. в станалия класика монументален роман, чийто сюжет – ако въобще може да се говори за такъв във връзка с романа – се разиграва в десетилетията преди Първата световна война, във времето преди разпадането на Хабсбургската монархия или както той я нарича Какания. Събитията и героите в романа се въртят около патриотичната „успоредна акция“: в един елитен салон (днес бихме го нарекли по-скоро един безкраен „брейн сторминг“), който се е наел да „измери“ идентичността на Австрия. В епохата на националните държави без такава идентичност просперитетът изглежда невъзможен. Така Музил става автор на първия роман за държавния имидж, в който мечтателни герои се любят и дискутират, търсейки непрекъснато „бранда“ Австрия, без дори да са чували тази дума.

1. ПРЕДВАРИТЕЛЕН МАРКЕТИНГ ЗА ДЪРЖАВНИЯ ИМИДЖ

Седемдесет години след излизането на споменатия роман Саймън Анхолт, всепризнат гуру на маркетинга, въвежда понятието държавен бранд, най-вероятно напълно независимо от Музил, понеже в творчеството му не открих препратка към австрийския писател. През последните петнайсет години близо една четвърт от правителствата в света се е обръщала към него за консултации, държавите навсякъде по света харчат цели състояния, за подобряването на т.нар. индекс на Анхолт. В книгата си *Competitive Identities. The New Brand Management for Nations, Cities and Regions* (Конкуриращи се идентичности. Нов брандов мениджмънт за нации, градове и региони), излязла през 2007 г., наред с теоретичните постановки, съдържа и куп полезни идеи за подобряване на имиджа на периферните малки

1 – РОБЕРТ МУЗИЛ – *Човекът без качества* (превод Любомир Илчев). София, 2009, т. 1, с. 676.

” А nagy fajok mind a kezdetek kezdetén megalkották már mítoszait; de hát van-e osztrák mítosz? kérdezte Hans feleletképpen. Ősi osztrák valóság? eposz? Sem a katolikus, sem az evangélikus vallás nem itt született; a könyvnyomtatás és a festőművészet hagyományai Németországból származnak; az uralkodóház Svájc-ból, Spanyolországból Luxemburg-ból verbuválódott; a technikát Anglia és Németország szállította; a szép városokat – Bécs-et, Prágát, Salzburgot – olaszok és németek építették, a katonaság szervezete napóleoni mintára épül: egy ilyen államnak nem szabad semmiféle önálló vállalkozásra gondolnia; egy ilyen állam számára egyetlen mentő megoldás létezik: csatlakozás Németországhoz.¹

О. А МОТТОКЭНТ ОLVASHATÓ bekezdésben Ukrajna lerohanásának első évfordulóján lidércesen visszahangzik napjaink orosz propagandájának egyik fő ürügye, nevezetesen az, hogy sem ukrán nyelv, sem önálló kultúra, sem pedig állam nem létezik. Az ilyen állítások már a végkifejletről szólnak: az 1938. március 12-i (Anschluss) és a 2022. február 24-i (орosz invázió) pontosan ilyenek. Роберт Музил az 1920-as években írta le ezeket a mondatokat az azóta klasszikussá vált regénykolosszusában, melynek története – ha beszélhetünk egyáltalán ilyesmiről a könyv kapcsán – az első világháborút megelőző évtizedekben játszódik, a Monarchia, vagy ahogy ő nevezi, Kákánia szétesése előtti időszakban. A regényben az események és szereplők a hazafias „párhuzam-akció” körül forognak: egy elit szalon (ma leginkább végtelenbe nyúló „brainstormingnak” neveznénk), mely Ausztria identitásának „kitalálására” vállalkozott. Hiszen a nemzetállamok korában enélkül a boldogulás elképzelhetetlen. Ezzel Музил megírta a világirodalom első országimázsregényét, melynek ábrándozó, szeretkező és diskuráló hősei az Ausztria „brandet” keresik szüntelen, anélkül, hogy ezt a szót valaha is hallották volna.

1. MARKETINGS ELŐZETES AZ ORSZÁGMÁRKÁZÁSRÓL

Hetvenhét évvel az idézett regény megjelenése után Simon Anholt, korunk ünnepe marketingguruja bevezette az országbranding fogalmát; feltehetően Musiltól teljesen függetlenül, mert életművében nem találtam hivatkozást az osztrák íróra. Az elmúlt tizenöt évben a világ kormányainak megközelítően negyede bízta meg tanácsadással, és országok világszerte vagyonokat költenek az úgy nevezett Anholt-indexük javítására. *A Competitive Identities. The New Brand Management for Nations, Cities and Regions* (Versengő identitások – Új brandmenedzsment nemzeteknek, városoknak és régióknak) című könyv 2007-ben jelent meg, és az elméleti alapvetés mellett számos hasznos ötlet fogalmaz meg a periférikus kisállamok imázsának feljavításához. Szerinte „...a versenyképes identitás kifejlesztésének leggyakoribb oka – különösen a fejlődő országok esetében – egyszerűen az, hogy el akarják kerülni annak látszatát, hogy nem képesek lépést tartani a gyorsan változó valósággal. A valóságban egy ősdi imázs csupán egyet jelenthet: a kívülvilág semmi érdekesebbet nem hallott az ország felől, mint a legutóbb ott történt érdekes

1 – ROBERT MUSIL: *A tulajdonságok nélküli ember* (Tandori Dezső fordítása). Európa, Budapest, 1977

държави. Според него „най-често причина за създаване на конкурентноспособен имидж – особено когато става въпрос за развиващи се държави – е просто желанието да не си личи, че не са в състояние да се движат в крак с бързо променящата се действителност. Всъщност отживелият времето си имидж означава едно: външният свят не е чувал нищо по-интересно за страната от последното вълнуващо събитие, случило се там“ (Anholt 2007:14). В този ход на мисли се чувства влиянието на когнитивната психология на Канеман (и Тверски), която днес е доминираща в маркетинговите решения: причините за успеха се търсят в сфери, които са отвъд рационалното убеждение – в комуникацията на предразсъдъците, преконачепциите или опиращи се на вярата стратегии (Канеман 2012). Маркетинговият стратег Анхолт всъщност става интересен, когато – по израза на Ювал Харари – попада случайно в заблатената зона на „въображаемото“, и започва да говори за неща, които съществуват само защото мнозина вярват в тях: „първи и най-важен елемент на всяка национална конкурентноспособна стратегия е разпространението на дух на добронамерен национализъм сред населението, на пук всяко културно, социално, етническо, езиково, политическо, регионално и историческо разделение“ (Anholt 2007:16).

През 2007 г. Анхолт все още уверено твърди, че „маркетингът и брендирането съчетават научната точност с психологията и културата на човека, прецизното изследване на обществото с трудно уловимите фактори на креативността.“ (Anholt 2007: 17). В следващите редове искам да покажа какво се случва, когато в един проточил се от десетилетия символично-исторически спор за националната идентичност креативността на българската и на македонската страна открият в най-иррационалното събитие в световната история – холокоста, подходящия за опресняване на държавния имидж инструмент. И това несъмнено поставя въпроса дали доброжелателните и все пак мъртвородени условия на Анхолт (нонсенсът „добронамерен национализъм“ например) нямат обратен ефект, понеже на „развиващите се страни“ им е трудно да се измъкнат от маргиналното си положение, именно защото елитите им не са в състояние да вървят в крак с бързо променящата се действителност“, което ги кара да визират своите общества единствено конфронтиращи се и конкуриращи се една друга идентичности, и поради това се вкопчват в „остарелия имидж“ и поставят под съмнение на съществуването на другия.

Ще се върна и на онова, което Анхолт казва години по-късно, защото то се покрива и с изводите от описания тук случай.

2. КАКВО БИ БИЛО, АКО НЕ СЕ ВЖИВЯВАХМЕ В ИСТОРИЧЕСКАТА СИ РАЗПОКЪСАННОСТ?

Централен въпрос на македоно-българското състезание по идентичност – много схематично – е въпросът дали македонците са българи? Разпределението на ролите в този спор се онагледява най-добре от факта, че въпросът никога не се поставя в обратен ред (българите македонци ли са), но независимо от тези позициите

esemény.” (Anholt 2007: 63) A branding (nevezzük márkázásnak) ugyanis szerinte összetettebb, mint az üzenetek közvetítése, mivel sokkal inkább az üzeneteknek a kontextusát adja tovább, nem pedig magukat az üzeneteket, azaz azt kell figyelembe venni, amit az ottaniak hisznek magukról, és azt kell átfedésbe hozni azzal, amit a külvilág hisz rólok. (Anholt 2007: 14) Ezen a gondolatmeneten már érezni Kahneman (és Tversky) kognitív pszichológiájának hatását, mely mára szinte minden marketinges elképzelésben dominánsá vált: az előítéletekre, a prekoncepciókra vagy egyszerűen a hitre hagyatkozó stratégia az üzleti siker okát a racionális meggyőzésen túli tényezők kommunikálásában találja meg. (Kahneman 2012) Anholt, a marketingstratégia valóban azon a ponton kezd érdekessé válni, amikor betéved, Yuval Harrari kifejezésével, „kitalált dolgok” lépvidékére, vagyis olyan dolgokról beszél, melyek csak azért léteznek, mert sokan hisznek bennük: „minden nemzeti versengő identitás stratégia első és legfontosabb eleme egy olyan jó szándékú nacionalizmus szellemének meghonosítása a népesség körében, mely dacol a kulturális, társadalmi, etnikai, nyelvi, politikai, területi és a történelmi megosztottsággal”. (Anholt 2007: 16)

Anholt 2007-ben még magabiztosan állította, hogy „a marketing és a márkázás a gondolat tudományos egyértelműségét, az emberi pszichológia, kultúra és társadalom szigorú megfigyelését egyesíti a kreativitás nehezen megragadható tényezőjével”. (Anholt 2007: 17) Az itt következőkben azt szeretném bemutatni, mi is történik, amikor egy évtizedek óta húzódozó nemzeti identitás- és szimbolikus-történelmi vitában a bolgár és a macedón fél kreativitása a holokausztban, a világtörténelem legirracionalisabb eseményében találja meg az országimázs frissítésének kézenfekvő eszközét. És ez nyilván felveti azt a kérdést is, hogy Anholt jóhiszemű, mégis életidegen kikötései (pl. a „jó szándékú nacionalizmus” nonszensze) nem visszafelé sülnek-e el, hiszen a „fejlődő országoknak” jórészt épp azért esik nehezükre kikerülni a marginális helyzetből, mert az elitek „nem tudnak lépést tartani a gyorsan változó valósággal”, kizárólag egymással konfrontálódó és versengő identitásokban képesek értelmezni a saját társadalmukat, illetve mereven ragaszkodnak az „ősdi imázshoz”, kapaszkodnak a másik létének megkérdőjelezésébe.

Arra még visszatérek, mit gondolt Anholt tíz évvel később, már csak azért is, mert történetesen átfedésbe kerül az itt leírt eset konklúziójával.

2. MILYEN NEM DACOLNI A TÖRTÉNELMI MEGOSZTOTSÁGGAL?

A macedón-bolgár identitásversengés központi kérdése az – nagyon sommásan –, hogy bolgárok-e a macedónok. A vita szereposztását talán az példázza a legjobban, hogy a kérdés fordítva nem szokott felvetődni (macedónok-e a bolgárok), de a támadó-védekező pozíciótól függetlenül is tény, hogy egyik tudományos vagy politikai elit sem tudott felülemelkedni az abszurd kérdésem a múlt század első harmada óta. Az egyik fél ontotta a történelmi adatokat és (kvázi)művészeti bizonyítékokat arra, hogy mindannyian bolgárok, a másik pedig arra, hogy igenis vannak köztük macedónok.

Ebből a végsőkig rugalmatlan alapállásból, amelyet az akadémiai, a művészeti és a politikai fősodor máig rendületlenül képvisel, csakis a többször emlegetett „ősdi” konfrontatív imázs születhet.

на нападение и защита е фактът, че нито един от научните и политически елити не съумя да се издигне над абсурдния въпрос от първата трета на миналия век насам. Едната страна сипе исторически данни и (квази)художествени доказателства, че всички са българи, а другата твърди, че сред тях има и македонци.

От тези крайно твърди позиции, представлявани неизменно от академичния, художествен и политически мейнстрийм, може да се роди единствено многоспоменаваният „допотопен“ конфронтращ имидж.

Да видим как се реализира той в съвременната художествена действителност. Македонският филм „Трето полувреме“ (създаден в копродукция с чехи и сърби) е пуснат в кината през 2012 г. Ако днес някой потърси информация за него в интернет, ще го намери в категорията война/спорт, макар че по биха му прилягали ключовите думи романтика/холокост. Историята следва схемата на класическия филм на Золтан Фабри от 1961 г. „Две полувремена в ада“, което само по себе си не е особено оригинално, понеже вече има два американски ремикса на първоначалната идея („Най-дългият двор“/ The Longest Yard, 1974, на режисьора Робърт Олдрич и „Бягство към победата“/Victory, 1981, на режисьора Джон Хюстън), както и един съветски (1963) и един руски пропаганден филм, последният излиза в годината на македонския филм (2012), за режисьор е отбелязан Андрей Малюков, своеобразен чар му придава фактът, че в него нацистите говорят украински (Litván 2012). В македонския филм couleur local е окупираната от българите македонската столица Скопие, сюжетът е допълнен с действителен случай за любовта между местен футболист и най-красивата еврейка в града. Девойката избягва при младежа от бащината къща, отборът я приема, крие я. Патриотичният македонски собственик на клуба наема пруски треньор, който прави-струва и ето че сбирчината се оказва шампион и след анексията на Вардарското банство (някогашното име на Македония в кралска Югославия, тъй като според тогавашните сърби македонци не съществуват) вече играят в българския шампионат и спечелват българската купа, въпреки напразните усилия на съдиите. Междувременно става ясно, че треньорът е полуевреин, искат и него да депортират заедно с други седем хиляди събрата по съдба от Скопие, ала собственикът на клуба му помага да избяга в Албания, за което плаща с живота си, но спасява футболния треньор. Чрез посланието си филмът разпростира „бранда на жертвата“ върху цялата македонска нация.

Ако се придържахме към досадните исторически факти, заслужава да отбележим, че между 1939 и 1946 г. Ийеш Спиц е бил треньор на Грађански Скопље, по-късният „Македония“ (в рамките на Сърбия един футболен отбор няма как да носи името „Македония“) и наистина е бил евреин. Влаковата композиция тръгна с него на 10 март 1943 г. от територията на днешна Македония, където българските власти събират от окупираните „великобългарски“ територии (Македония, Южна Тракия, Западните покрайнини) 11 343 евреи, пристига в крайдунавския град Лом, откъдето с прехвърляне във Виена са превозени до Треблинка. От тях оцеляват дванайсет души. Някогашната звезда на „Уйпещ“ и на унгарския национален отбор не е имал големи шансове за оцеляване, ако собственикът на

De nézzük, hogyan is valósul meg mindez a jelen művészeti valóságában! A *Treto poluvreme* (Harmadik félidő) című macedón (cseh és szerb koprodukcióban készült) filmet 2012-ben vetítették először a macedón mozikban. Aki ma rákeres az interneten, a háborús/sport besorolást olvashatja a cím mellett, de a romantikus/holokauszt talán realisabb lett volna. A sztori Fábri Zoltán klasszikus, 1961-es *Két félidő a pokolban* című művének sémáját követi, ami önmagában nem túl eredeti ötlet, hiszen az eredeti remekműből két amerikai újrafogalmazás is készült (*Hajrá, fegyencváros!* 1974, rendezte Robert Aldrich és *Menekülés a győzelembé*, 1981, rendezte John Huston), valamint egy szovjet (1963) és egy orosz propagandafilm, utóbbi megjelenési éve éppen egybeesik a macedón filmével (2012), Andrej Maljukov jegyzi rendezőként, és sajátos hangulatát annak is köszönheti, hogy a náci ukránul beszélnek benne. (Litván 2012) A macedón filmhez a második világháború alatti bolgár megszállás alatt álló Szkopje szolgáltatja a colour locale-t, valamint az alapszükség kiegészül egy valóban megtörtént szerelmi szállal, mely egy helyi futballista és a város legszebb zsidó lánya között szövődik-fonódik. A lány elsökkik a fiúhoz a szülői házból, a csapat befogadja, bújtatja. A klub macedón hazafi tulajdonosa egy porosz edzőt szerződtet, aki térül-fordul, s máris bajnokot farag a pancseréből, akik a Vardari bánság (Macedónia egykori neve a királyi Jugoszláviában, mivel az akkori szerbek szerint macedónok nem léteztek) annexiója után már a bolgár bajnokságban játszva elnyerik a bolgár kupát, dacára a kényszerű bírói részrehajlásnak. Közben az edzőről kiderül, hogy félzsidó, ezért őt is deportálni akarják hétezer szkopjei hitsorsosával együtt, de a klubtulajdonos átszökteti Albániába, amiért ő az életével fizet, de megmenti a futballszakember életét. Az üzenet szintjén a film a macedón nemzet egészére vetíti rá a szkopjei zsidók „áldozatbrandjét”.

Ha a szikár történelmi tényekhez ragaszkodunk, érdemes megemlíteni, hogy Spitz Illés 1939 és 1946 között volt a Građanski Skopje, a későbbi Macedonia edzője (a szerb fennhatóság alatt nem is hívhattak Macedóniának egy focicsapatot), és tényleg zsidó volt. Az edzőt a mai Macedónia 1943. március 10-i bolgár megszállása utáni napokban vagonírozták be a bolgár karhatalmisták, el is indult vele a szerelvény a Duna-parti Lom városába, ahonnan bécsi átszállással Treblinkába szállították a megszállt „nagybolgár” területekről (Macedónia, Dél-Trákia, Pirot) összegyűjtött 11 343 zsidót, akik közül mindössze tizenketten éltek túl a haláltáborban. Az Újpest és a magyar válogatott egykori csillagának kevés esélye lett volna a túlélésre, ha a klubtulajdonos – aki valószínűleg nem volt macedón hazafi, mivel a bolgár megszállás előtt a jugoszláv hatóságok épp bolgár nacionalizmusért börtönözték be tíz évre, majd a háború után kivégezték kollaborálásért² – el nem intézi Spitznek, hogy a szerbiai Surdulicában a németek leszállítsák a vonatról, és maradhasson Szkopjében edző a háború végéig. Nota bene: a meccs ott döntetlen lett, a visszavágón a Levszki nyert, a kupa maradt Szófiában. Spitz Illés pedig a háború után fényes edzői pályát futott be több jugoszláviai sztárcsapatnál.³

² – DIMITAR GJUZELOVRÓL van szó, akinek gyerekei, az író és műfordító Bogumil Gjuzel, aki a Szkopjei Rádió igazgatója is volt, illetve Liljana Gjuzelova képzőművész – mindketten nyíltan vállalták bolgár identitásukat Macedóniában.

³ – MEGLEHETŐSEN HOSSZÚ „hibajegyzék” sorol fel egy szerző nélküli cikk a *Bulgaria Makedonia* elnevezésű, néhol erősen elfogult site-on, de a tényanyag, melyre *A Harmadik félidő idomított perverziói és elhallgatott igazságai* című cikk esetében hivatkozik, megbízható forrásokból származik.
<http://bulgariamakedonia.net/index.php?br=41&stat=557>

клуба – който по всяка вероятност не е бил македонски патриот, тъй като преди българската окупация югославските власти го вкарват в затвора за десет години именно заради българския му национализъм, а след войната го екзекутират за колаборация² – не беше уредил Шпиц да бъде свален от германците в Сурдулица и да остане треньор в Скопие до края на войната. Nota bene: мачът завършва наравно, на реванша печели „Левски“, купата остава в София. След войната Ийеш Шпиц прави бляскава кариера в няколко югославски отбора от първа линия.³

От гледна точка на крайния резултат разминаването между фикция и историческа реалност не изглежда решаващо, но скандалът все пак избухва. Режисьорът Дарко Митревски посяга към нещо, което за миг възпламенява незарасналите рани, с които евреите нямат много общо, но именно тяхната съдба се оказва най-подходящото средство за демонстрация на актуалното държавно брандиране. В следващата част накратко ще очертая контекста, в който – според концепцията на Анхолт – е поставено това послание, т.е. това, което македонците мислят за себе си и което трябва да се приведе в синхрон с това, което външният свят мисли за тях.

3. КАКВО Е ДА ВЯРВАШ В ПРОЕКТА СКОПИЕ 2014

Нациите, тези съществуващи във въображението на хората общности, както – по Бенедикт Андерсон – ги нарича и Ювал Харари, съществуват защото много хора едновременно вярват, че действително ги има (Anderson 1991, Harari 2014: 27-33). Навярно обаче има известно пререагиране, когато една такава общност бива нападана от всички страни – сърби, българи, гърци, албанци – че не съществува, че за тях това е една невъобразима общност. Проектът Скопие 2014 е пример за именно такова пререагиране, по елегантното определение на двама отлични македонски антрополози: „това е най-вече израз на многостранната фрустрация на македонците, която – възплътена в проекта Скопие 2014 – става осезателна“ (Muhic – Takovski 2013: 25). На практика това намира израз в задръстването на центъра на града с невъобразимо количество площаден кич, който да послужи за доказване на национално величие със задна дата – с класицизирани статуи на антични хероси и новоизнамерени национални будители, грандиозна триумфална арка над главната улица, конната статуя на Александър Велики върху 24-метрова колона, базарния вид на музея и църквата на майка Тереза, изградените по брега на Вардар обществени сгради в лъжеримски имперски стил – и като капак на всичко това издигнатият на върха на крайградското възвишение грандиозен кръст. Двамата автори подробно проследяват споровете около проекта и публикуват

2 – СТАВА ВЪПРОС ЗА Димитър Гюзелев, чиито деца са писателят и преводач Димитър Гюзел, по-късно директор на Скопското радио, и художничката Лиляна Гюзелова – и двамата открито заявяват българската си идентичност в Македония.

3 – СТАТИЯ В САЙТА България – Македония, на която не е отбелязан авторът, изрежда глъзг списък от грешки. Въпреки че сайтът е силно пристрастен, фактологичният материал в „Културните извращения като последица на „прогресивния спорт“ се позовава на достоверни източници.
<http://bulgariamakedonia.net/index.php?br=41&stat=557>

A végeredmény szempontjából a fikció és a történelem valósága közötti eltérés nem látszik döntőnek, a botrány mégis kitört. Darko Mitrevszki rendező olyasmibe nyúlt bele, ami helyi szinten egy pillanat alatt feltépte a lappangó sebeket, melyekhez a zsidóknak van talán a legkevesebb közük, mégis az ő sorsuk bizonyult a legkézenfekvőbb demonstrációs eszköznek az aktuális országmárkázáshoz. A következő fejezetben röviden felvázolom azt a kontextust, amely – Anholt koncepciója szerint – ezt az üzenetet keretezi, vagyis azt, amit a macedónok hisznek magukról, és amit átfedésbe kell hozni azzal, amit a külvilág hisz róluk.

3. MILYEN HINNI A SZKOPJE 2014 PROJEKTBEN

A nemzetek, ezek az emberi képzeletben létező közösségek, ahogy – Benedict Anderson nyomán – Yuval Harari is nevezi őket, csak attól léteznek, hogy sokan egyszerre hiszik róluk, hogy ténylegesen vannak. (Anderson 1991, Harari 2014: 27-33.) Az viszont okozhat némi túlérzékenységi reakciót, amikor egy ilyen közösséget a határ minden – szerb, bolgár, görög, albán – oldaláról azzal hergelnek, hogy nem létezik, vagyis számukra elképzelhetetlen közösség. A Szkopje 2014 projekt épp egy ilyen túlreakciós példa, egy kitűnő macedón antropológus szerzőpáros elegáns megfogalmazása szerint: „ez túlnyomórészt a macedónok sokirányú frusztrációinak kifejeződése, mely a Szkopje 2014 projektben testesült meg és vált kézzelfoghatóvá”. (Muhic – Takovski 2013: 25) A gyakorlatban ez abban nyilvánult meg, hogy a nemzeti nagyság visszamenőleges igazolására a város központját telezsúfolták elképesztő mennyiségű köztéri gicccsel – antik héroszok és újonnan felfedezett nemzeti öntudatra ébresztők klasszicizáló szobraival, grandiózus diadalívvel a főtérré vezető utca fölött, Nagy Sándor 24 méter magas oszlopon álló lovas szobrával, Teréz anya bazári kivitelezésű emlék- és imaházával, kvázi római birodalmi stílusban tervezett középületekkel a Vardar folyó partján –, majd mindennek betetőzésére egy mindenhol látható, hatalmas keresztet állítottak a város melletti hegy csúcsára. A szerzőpáros részletesen bemutatja a projekt körül zajló vitákat, és saját kimutatást is közöl a város szövetében véghezvitt példátlan rombolásról, a pazarló költségekről, illetve arról az emlékezetpolitikai anomáliáról, hogy a történelmileg tényleg létező örökségek (oszmán, jugoszláv, államszocialista, bolgár stb.) helyett gyakorlatilag csak az elképzelt jelennek meg (római, ógörög, nemzeti ébredés), ráadásul kizárják az elképzelt nemzetből a jelentős számú nem keresztény állampolgár (török, albán, torbesi, a romák egy része) történelmi emlékezetét. Ellenben a központban helyet kapott az ottani „terror háza” szerepét betöltő Macedón Küzdelem Múzeuma (Музеј на македонската борба), melyben az akkor még miniszterelnök (bukása után az igazságszolgáltatás elöl Budapestre menekített) Nikola Gruevszki berendezte saját pártja emlékházát: ebben a macedón nép szenvedéstörténete eggyé lényegül a politikai szervezet dicső múltjával. Mindent összevetve, írják a szerzők, „a Szkopje 2014 projekt felfogható történelmi rekonstrukciónak is, melynek célja egy új kollektív nemzeti emlékezet megteremtése vagy ugyanazzal az erővel a nemzeti feledés megvalósítása, melynek célja a kínosnak tartott mozzanatok törlése” (uo. 27). A szerzők tanulmányuk végén arra a következtetésre jutnak, hogy a helybeliek inkább a mérhetetlen korrupciós üzelmekre asszociálnak a projekt

собствена информация за безподобните поражения, нарушили структурата на града, за разточителните разходи, за аномалиите в политиката на паметта, когато на мястото на действителното наследство (османско, югославско, държавно-социалистическо, българско и т.н.) на практика се появява само въобразено (римско, древногръцко, национално възраждане), като при това изключват от въображаемата нация историческата памет на значителен брой нехристиянски граждани (турци, албанци, торбеши, част от ромите). В новия център намира място и Музеят на македонската борба, тамошния „дом на терора“, в който тогавашният министър-председател Груевски (след падането си скрит от правосъдието в Будапеща) урежда музей на собствената си партия: в него страданията на македонския народ се преплитат със славното минало на политическата партия. Като обобщение, пишат авторите, „*проектът Скопие 2014 може да се възприеме като историческа реконструкция, чиято цел е създаването на нова колективна национална памет, или, едновременно с това, осъществяване на националната забрава, чиято цел е да се изтрият някои неприятните моменти*“ (пак там 27). В края на изследването авторите стигат до извода, че местното население асоциира проекта по-скоро с безогледната корупция, а вместо очакваното туристическо оживление се развива краткотраен туризъм, породен от естетическата катастрофа (пак там 33).

Доколко от тази историческа амалгама – връщайки се към понятията на Анхолт – е възможно „да се развие конкурентноспособна идентичност“, личи и от факта, че славното (антично) и героично-революционното (XIX – XX век) минало само по себе си не е достатъчно, тъй като не дава отговор на съвременната маргинализация на държавата. Изследването предефинира античните величия, действали в района на Скопие, като македонски, но без да се спира на другата невралгична точка, отношенията с българите. А всъщност проектът Скопие 2014 би могъл да създаде отлични условия за окончателното решение на въпроса за общото минало. Читаните дотогава (и) за българи исторически личности в градския „парк на статуите“ са представени като македонски патриоти, в отговор на което Българската академия на науките задвижва огромен апарат и издава в кратък сборник своята позиция, от която става ясно, че македонският език е един от българските диалекти, а отделният македонски език е комунистическа измишльотина (Николов и др. 2020). Само за пояснение: все едно езиковедите от датската академия да напишат книга, че няма норвежки език, понеже всеки датчанин разбира какво казват норвежците. И докато служителите на науката постигнат този зашеметяващ успех, в Скопие – в непосредствена близост до Музея на македонската борба – се строи Музея на Холокоста (МХ). Посланието на този музей, построен по модел на аналогичната институция в Берлин, в централната градска част, за разлика от германския, е не разкаянието, а жертвата: невинната, измъчена нация, чиито страдания могат да бъдат съизмерени единствено със страданията на евреите. Елементи на тази наратива се появяват в македонската историография и общественото говорене още преди разпадането на Югославия, а след обявяването на независимостта тя става пълноправна (Case

hallatán, míg a remélt idegenforgalmi fellendülés helyett a rövid életű „esztétikai katasztrófaturizmus” indult be (uo. 33).

Hogy mennyire nehéz ebből a történelmi szövevényből – visszatérve Anholt fogalmihoz – „versenyképes identitást fejleszteni” az abból is kitűnik, hogy a dicső (antik) és heroikus-forradalmi (19–20. századi) múlt önmagában nem áll meg, hiszen az ország jelenlegi, marginalizált helyzetére nem ad magyarázatot. A Szkopje környékén tevékenykedő antik hírességek átminősítését macedónná a tanulmány megemlíti, de a másik neuralgikus pontra, a bolgárokhoz való viszonyra nem tér ki. Pedig a Szkopje 2014 projekt remek alkalmat kínált erre is, mivel ennek égisze alatt a „közös történelem” kérdését is végleg rendezni lehetne. Az addig bolgárnak (is) tartott történelmi személyiségeket a városi „szoborparkban” átcímkezték macedón hazafiaknak, amire válaszként a Bolgár Tudományos Akadémia, hatalmas apparátust mozgatva, rövid tanulmánykötet formájában kiadta hivatalos állásfoglalását, amelyből kiderül, hogy a macedón nyelv a bolgár egyik nyelvjárása, az önálló macedón nyelv létezése kommunista koholmány. (Nikolov et al. 2020) Csak a tisztánlátás kedvéért: ez nagyjából olyan, mintha a dán akadémia nyelvészei arról adnának ki könyvet, hogy norvég nyelv nincs, mivel minden dán érti, amit a norvégok mondanak. Miközben a tudomány napszámossai ilyen átütő eredményekre jutottak, Szkopjében – a Macedón Küzdelem Múzeuma tőszomszédságában – felépült a Holokauszt Emlékmúzeum (HE). Ez, a berlini társintézményhez hasonlóan, a város kellős közepén lévő épület a némettel ellentétben nem a vezeklés, hanem az áldozati szerep üzenetét közvetíti: az ártatlan, kiszolgáltatott nemzetét, melynek hányattatásai csak a zsidók szenvedéstörténetéhez mérhetők. Ez a narratíva még Jugoszlávia szétesése előtt nyomokban megjelenik a macedón historiográfiában és közbeszédben, a függetlenség kikiáltása után pedig már teljes létjogosultságot nyert (Case 2013: 359–360), végül a HE pozicionálásában és megnyitásában teljesedik ki. E tekintetben nyilván meg sem közelíti a budapesti megszállási emlékmű cinikus történelemhamisítását, de azért erősen a „történelmi fikció” kategóriájába lehetne sorolni, ami egy múzeum esetében nem feltétlenül helyénvaló. Macedóniában a lakosság tömegesen felszabadítóként fogadta a bolgár (náci szövetséges) megszálló hadsereget (Danforth 1997: 41; Poulton 1995: 101), kollaborált a megszállókkal, hiszen az ő közbenjárásukra engedték haza a vesztes jugoszláv hadseregbe besorozott 12 000, a megszállt területekről származó (akkor éppen „bolgárként” nyilvántartott) hadifoglyot magyarországi, olaszországi és németországi táborokból (a vonatkozó dokumentumot közli Minchev, 2002). A macedón terület lakói (nevezzük őket bárhogy is) voltak a királyi Jugoszlávia páriái, ugyanúgy keresztülnéztek rajtuk, mint a cigányokon, zsidókon vagy muszlimokon, és ebből következően – az elkötelezetten kommunista partizánok kivételével – ilyen módon kollaboráltak a megszállókkal, mert azok legalább az egyik lehetséges identitásukat, a bolgárt elismerték.

A szkopjei HE tárlata legalább annyira szól a (bolgár) hódítók brutalitásáról, mint a veszteségekről – látható ez a *Harmadik félide*ben is, hiszen a film utolsó jelenete nem véletlenül a jelenlegi HE-ben ér véget. Nem is lenne annyira feltűnő, ha a film nem az új ország- és nemzetmárkázás snittjeivel, a lidérces kültéri artefaktumokkal eltorzított főváros képeivel kezdődne. A film 2,2 millió eurós költségvetésének mindegy

2013: 359-360) и се налага напълно в позиционирането и откриването на МХ. В това отношение, всъщност, дори не доближава висотите на цинична фалшификация на историята на будапещенския Паметник на окупацията, но спокойно може да бъде отнесена към категорията „историческа фикция“, което не е най-правилната позиция за един музей. Населението в Македония посреща масово българската армия (съюзник на нацистите) като освободител (Danforth 1997: 41; Poulton 1995: 101), колаборира с окупаторите, тъй като с тяхна намеса се връщат по домовете си рекрутираните в югославската армия от окупираните райони (и по онова време администрирани като българи) 12 000 военнопленници от унгарските, германските и италианските лагери (документите са публикувани от Минчев, 2002). Жителите на македонските територии (какви то и да са те) са били парии на кралска Югославия, на тях се е гледало като на циганите, евреите или мюсюлманите и като следствие на това – с изключение на верните партизани комунисти – те колаборират с окупаторите, които признават поне една от възможните им идентичности, българската.

Експозицията в скопския МХ разказва за загубите поне толкова, колкото и за бруталността на българите – това се вижда и в „Трето полувреме“, тъй като последната сцена от филма не случайно завършва в МХ. Нямаше да е толкова натрапчиво, ако филмът не започваше с кадри от новия държавен и национален бранд, с обезобразяващите столичната среда артефакти. Половината от 2,2 милиона евровия бюджет на филма идва пряко от държавни източници, а останалата част е събрана от държавно финансирани организации. Груевски лично посещава снимачната площадка и определя филма като „национално значим“. След всичко това е трудно да се обясни изказването на Митревски от 2013 г., че не е имало никакви задни мисли и проблемът е на българите, които не могат да погледнат в очи собствената си история.⁴ В същото време от филма лъха такава пропаганда на курса Груевски, както „Ъндърграунд“ на Емир Кустурица на идеологията на Милошевич, или – за да останем по-близо до темата – както филма „Шоа“ (1985) на Клод Ланзман, също създаден с държавно финансиране (френско и израелско), който определя светогледа на цели поколения, и документира историята на холокоста така, че представя полското население, живеещо в околностите на концентрационните лагери, като съучастник на германците, и в същото време подминава деянията на финансиращата продукция Франция по време на правителството на Виши (Olin 1997: 7). Селективната памет в тези случаи е системна грешка, колкото и художественото съзнание на твореца да отхвърля това и убедено да твърди, че всичко е почерпено изключително от исторически извори, документални снимки и спомените на оцелели от холокоста.⁵

Странно, но изглежда, че един от добре поставен във всякакви режими македонски историк още през 1992 г. скицира основните черти на концепцията за националния бранд, появила се двамадесет години по-късно. За сходната

felét közvetlenül állami forrásokból állták, és a többi is közpénzből finanszírozott szervezetek adták össze. Gruevszki személyesen látogatott el a forgatásra, és „nemzeti jelentőségűnek” nevezte a filmet. Nehéz ezek után értelmezni Mitrevszki 2013-as nyilatkozatát, miszerint nem volt semmilyen hátsó szándéka, és az a bolgárok baja, hogy nem tudnak szembenézni a saját történelmükkel⁴. A film mindenesetre úgy szaglik a Gruevszki-kurzus propagandájától, mint Emir Kusturica Undergroundja a Milošević-éra ideológiájától, vagy – hogy még közelebb maradjunk a tárgyhoz – Claude Lanzmann szintén állami (francia és izraeli) finanszírozással készült és nemzedékek szemléletét meghatározó, Shoah (1985) című filmje, mely úgy dokumentálja a holokauszt történetét, hogy a koncentrációs táborok környékén élő lengyel lakosságot a németek bűntársaként mutatja meg, de közben átsiklik a filmet finanszírozó Franciaország viselt dolgain a Vichy-kormány idején (Olin 1997: 7). A szelektív memória ezekben az esetekben alighanem még akkor is rendszerhiba, ha a rendező művészi öntudata ezt háritani szeretné, és váltig állítja, hogy kizárólag történelmi forrásokból, dokumentumfotókból és holokauszt-túlélők visszaemlékezéseiből merített⁵.

Különös, de mintha egy minden kurzusban jól mozgó macedón történész már 1992-ben felskiccelte volna a húsz évvel későbbi nemzetmárkázási koncepció vonásait. A zsidó és a macedón sors egybefonódása kapcsán azt írja a két népről: „Túlnőttek saját múltjuk nagyságán, megéltek már mind dicsőséget, mind rabszolgaságot, elszenvedtek ezeréves idegen uralmat és elnyomást anélkül, hogy elveszítették volna nemzeti öntudatukat és szellemüket.” (Ivanoszkí 1992: 9) A dicső múlt nagyságát a Szkopje 2014 projekt reprezentálja, az áldozat szerepet a HE és a Harmadik félidő: egy számtalan frusztrációval küzdő, ráadásul minden oldalról valóban szorongatott közösség önellentmondásokkal teli hite, mely ebben a kontextusban tökéletesen alkalmatlan egy versenyképes identitás létrehozására, mivel befelé megosztó nacionalizmuson alapul, a külvilág felé viszont semmi érdekesebbet nem mutat fel, mint a legutóbb ott történt érdekes esemény. Márpedig, amennyiben hihetünk Anholtnak, ez a nemzetmárkázás terén semmi jóra nem vezet, mert ósdi és unalmas.

4. BULGÁRIA: A PÍARTECHNOLÓGUSOK ELDORÁDÓJA

Az állítólag Churchilltől származó közkeletű bon mot szerint a történelmet a győztesek írják. Az országmárkázás szempontból alighanem az ellenkezője érvényes: egy vesztes akkor tudja előnyére fordítani a helyzetét a világ nyilvánossága előtt, ha a többi veszteshez képest tud valamilyen erényt felmutatni. Bulgáriát a 20. század első évtizedeiben agresszív irredentizmusa miatt bajkeverőnek tekintették a térségben, a második világháborúban a sötét oldalt választotta (igaz, nem adott harcoló egységeket a tengelyhatalmaknak), ráadásul a rendszerváltáskor sem állt a helyzet magaslatán. Juliana Metodieva is ezzel indítja remek összefoglaló tanulmányát: „Miközben nemzetközi szinten is elítélték a Zsivkov-rezsimet, mely majd félmillió bulgáriai török és pomák⁶ körében végzett

4 – <https://www.youtube.com/watch?v=N5s10HaKL9Q>

5 – <https://www.youtube.com/watch?v=AJlt6iV-ruc>

4 – <https://www.youtube.com/watch?v=N5s10HaKL9Q>

5 – <https://www.youtube.com/watch?v=AJlt6iV-ruc>

6 – MUSZLIM VALLÁSÚ, bolgáru beszéző közösség Bulgáriában.

съдба на еврейския и македонския народ той пише: „Те са надживели величието на своето минало, преминали са и през славата и през робството, изстрадали са хилядолетия чужда власт и потисничество, без да загубят националното си самосъзнание и дух“ (Ивановски, 1992: 9). Величието на славното минало е презентирано в проекта Скопие 2014, ролята на жертва – МХ и „Трето полувреме“: пълното с противоречия убеждение на една заредена с фрустрации и притисната от всички страни общност, което в актуалния контекст е абсолютно непригодно за създаването на конкурентноспособна идентичност, тъй като вътре се опира на конфронтиращ национализъм, а пред външния свят не може да покаже нищо значимо, освен последното интересно събитие, което се е случило там. Ала, ако вярваме на Анхолт, това не обещава нищо добро за националния бранд, защото е допотопно и скучно.

4. БЪЛГАРИЯ: ЕЛДОРАДО ЗА ПИАР ТЕХНОЛОЗИТЕ

Според приписвания на Чърчил афоризъм историята се пише от победителите. От гледна точка на държавния имидж е валидно едва ли не обратното: губещият може да обърне ситуацията в своя полза пред световното обществено мнение, ако успее да покаже някаква добродетел в сравнение с другите губещи. Заради агресивния си иредентизъм през първото десетилетие на ХХ век в региона България има славата на кавгаджия, избира лошата страна във втората световна война (наистина, без да предоставя войските си на силите на Оста), а отгоре на всичко и при смяната на режима не е на висота. Юлияна Методиева започва отличното си обобщаващо изследване така: „Когато режимът на Живков беше международно осъден заради етническото прочистване на близо половин милион турци и помаци⁶ и насилствена асимилация, темата за спасените по време на Втората световна война 48 хиляди български евреи се превърна в Елдорадо на новите пиар технолози.“ (Методиева 2015)

До каква степен в ранните години на прехода светът не знае за оцеляването на българските евреи става ясно и за самите българи, които го осъзнават през април 1993 г., научавайки, че блаженопочившият президент Желю Желев не е поканен сред Праведниците на церемонията по откриването на Мемориалния музей на холокоста, въпреки че подобно уважение е отредено за държавните глави на страните, спасили евреите. Желев отказва посещението в деня преди събитието и тогава, непосредствено преди церемонията вицепрезидентът Ал Гор го приема и му се извинява от името на организаторите, така мирът и спокойствието са възстановени. (Методиева 2015) За късмет, същата година в България се отбелязва 50-годишнината от спасението и готовите панели на историческата памет вече са на разположение за политиките и отговорниците за държавния имидж за по-нататъшно изпипване на новия профил.

6 – ОБЩНОСТ ОТ мюсюлмани, които говорят български в България.

етнически тизотогатост и еростакос ассимилациот, а масодик вилагхабору идежен мегментетт 48 ezer болгар зсидот темажа аз ун пиартехноложусок елдорадотажавот влт.“ (Metodieva 2015)

Hogy az átmenet korai éveiben mennyire nem tudott semmit a külvilág a bulgáriai zsidók túléléséről, arra maguk a bolgárok is csak 1993 áprilisában döbrentek rá, amikor megtudták, hogy a boldog emlékezetű Zselju Zselev elnököt nem a Világ Igazai közé akarták leültetni a Holocaust Memorial Museum megnyitóünnepségén, pedig ez a megtiszteltetés amúgy járt volna a zsidómentő országok államfőinek. Zselev ezért az esemény előtti napon lemondta a megjelenését, mire Al Gore alelnök közvetlenül a ceremónia előtt fogadta Zselevet, bocsánatot kért tőle a szervezők nevében, és ezzel helyreállt a békesség. (Metodieva 2015) Újabb szerencsés egybeesés, hogy Bulgáriában épp abban az évben ünnepelték a megmenekülés ötvenedik évfordulóját, és a történelmi emlékezet kész paneli már rendelkezésére álltak a politikusok és országimázs-felelősöknek az új arculat további csiszolásához.

Két évvel később a múzeum meghívta Zselev elnököt, és külön köszönetet mondott Bulgária második világháborús kiállításáért a zsidók mellett. Innentől fogva a cél az volt, hogy kifelé Bulgária zsidómentő arculatával szerepeljen, lehetőleg ugyanabban a kategóriában, mint Dánia és Norvégia. A Nemzetközi B'nei Brith kiadványaiban számos értekezés jelent meg a bolgar zsidómentésről, majd még ugyanabban az évben döntés született arról, hogy Jeruzsálemben a Világ Igazai fasorban emléktáblát avatnak a megmentő házaspárnak, III. Borisznak és nejének, Johannának. Ezt aztán levették, mert a már említett, 1941-ben anektált területekről származó túlélők utódai nem tartották volna méltányosnak. Végül elálltak a tervtől, a bolgar népnek dedikálták az emlékművet, és a halálba küldött zsidóknak egy másikat. Közben azért Szimeon, Borisz cár fia, a későbbi bolgar miniszterelnök, még átvett egy izraeli állami kitüntetést az apja érdemeiért. (Benatov 2013: 118–120.)

A piárhólabda gördült tovább: a multikulturális Bulgária, az etnikai tolerancia és békés egymás mellett élés olyan mantra lett, mely a jugoszláviai vérvizataros időkben a „jó Balkán” metaforájává próbált válni. Ez harsogott a külső és belő közönség felé egyaránt, ez lett később a 2019-es Plovdiv Európa Kulturális Fővárosa projekt vezérmottója: a megnyitó esztrádműsorban felsejlenek az ország (város) összes kisebbségének rítusai és attribútumai, kérdés, milyen albumokból szedték ezeket össze, mivel a nemzetállam az elmúlt másfél száz évben mindent megtett azért, hogy élő képviselőjük minél kevesebb maradjon⁷. A népi demokrácia hajnalán a megmentett zsidók megközelítően 80 százaléka kitelepült Izraelbe.

A nemzetközi piár- és emlékezetmértőzésbe a bolgar alijázók (Izraelbe kivándorolt zsidók), az ő leszármazottaik és az emigráció is bekapcsolódott, a bolgar és külföldi zsidó szervezetekkel együtt. Kampányolt és az USA-ba utaztatta a bolgar elnököt a Rágalmazás Elleni Liga (ADL), készült számos dokumentumfilm a megmenekülésről, közülük a bulgáriai születésű Bar-Zohar ötletéből forgatott, *Hitler szorításán kívül* című filmet levetítették szerte a világban. Michael Bar-Zohar történelem és fikció között mozgó könyve ezzel a címmel jelent meg 1998-ban az ADL támogatásával, és szemlélete

7 – A MEGNYITÓ itt tekinthető meg: https://www.youtube.com/watch?v=dHddiJm_Utk

Две години по-късно музеят кани президента Желев и изказва своята благодарност към България за подкрепата на евреите по време на Втората световна война. От този момент целта е навън България да се показва като спасителка на евреите, по възможност в една категория с Дания и Норвегия. В международните издания Б'неи Брит са публикувани много статии за спасяването на българските евреи, същата година се взема решение да се постави възпоменателна плоча в алеята на световните праведници на семейството спасител, Борис III и жена му Йоана. После се отказват, понеже наследниците на оцелелите от анексираните през 1941 година територии не смятат, че това е достойно. В крайна сметка се отказват от идеята и паметникът е посветен на българския народ, а друг – на изпратените на смърт евреи. Междувременно обаче Симеон, синът на цар Борис и по-късно министър-председател на България, получава израелско държавно отличие за заслугите на баща си (Бенатов 2013: 118-120).

Инерцията на пиара не спира дотук: мултикултурната България, етническата толерантност и мирното съжителство се превръщат в мантра, която – в годините на кървавите югославски войни – се опитва да превърне страната в метафора на „добрия Балкан“. Това се раздува, както пред външната, така и пред вътрешната публика, и се превръща по-късно в лейтмотив на проекта Пловдив – европейска столица на културата 2019: в естрадната програма на откриването се появяват ритмите и атрибутите на всички малцинства в държавата (града), въпрос е от какви албуми са били събирани, защото през последните век и половина националната държава прави всичко да сведе до минимум живите им представители.⁷ В зората на народната демокрация около 80% от спасените евреи се изселват в Израел.

В международния пиар и състезание по памет се включват и българските алия (преселените в Израел евреи), техните потомци и емиграцията, заедно с българските и чуждестранните им организации. В кампанията участва и организира пътуване на българския президент в САЩ Лигата срещу клеветата (ADL), за спасението са направени няколко документални филма, сред тях и снимания по идея на родения в България Бар-Зоар „Извън хватката на Хитлер“, прожектиран по цял свят. Книгата на Михаел Бар-Зоар се движи между история и фикция и излиза със същото заглавие през 1998 г. с подкрепата на ADL, нейната визия всъщност стабилизира дискурса за българския монарх и народ като спасители на евреите, на което по-късно ще се върна (Бенатов, 2013:114). През 2003 г., на 60-тата годишнина от спасението, Конгресът на САЩ отбелязва с декрет събитията и уверява България в подкрепата си. За позиционирането на страната обаче най-ефективни се оказват организираните в Брюксел през 2008 г., по случай 65-тата годишнина, изложба и поредицата от събития „Българи и евреи заедно“.

В този почти идилично оформен имидж се намесва грубо Митревски, отгоре на всичко точно в момент, когато в България отново се разгаря вътрешния

7 – ОТКРИВАНЕТО може да се види на YouTube: https://www.youtube.com/watch?v=dHddiJm_Utk

валожията megszilárdította a zsidómentő bolgár uralkodóról és népről szóló diskurzust, amire a későbbiekben még visszatérek. (Benatov 2013:114) 2003-ban, a megmenekülés ötvenedik évfordulóján az USA Kongresszusa határozatban emlékezett meg az eseményekről, és támogatásáról biztosította Bulgáriát. Azonban az ország pozicionálásában talán a 2008-ban, a hatvanötödik évfordulón Brüsszelben megrendezett Bolgárok és zsidók együtt kiállítás és eseménysorozat volt a leghatékonyabb.

Ebbe a szinte már idillien alakuló imázsba rondított bele Mitrevszki filmje, ráadásul épp akkor, amikor Bulgáriában újra fellángolt a belső vita az ország második világháborús szerepéről. Három bolgár EP-képviselő felszólalásában gyűlöletbeszéddel és durva történelemhamisítással vádolta Mitrevszkit, a bolgár média nonstop napirenden tartotta a témát, a hatalom aktuális üdvöskéje, Miklos Borsos producerként tizenkét részes sorozat forgatására kapott állami támogatást a megmentett zsidókról, a tudományos akadémia történészei, a Bulgáriához lojális lobbizó Izraelben és a bulgáriai zsidó szervezetek egymást túllicítálva ítélték el a macedón provokációt, alig néhány – igaz, köztük a legjelentősebb, a Salom – ment szembe a többséggel, és még fel is tette a kérdést, ki is felelős akkor az annektált területekről halálba küldött közel 11 343 zsidóért. (Benveniszi 2012) És ezen a ponton még senki sem látta a filmet, csak a trailert. Erre Mitrevszki csak annyit reagált egy interjúban, hogy ha az EU-nak egy történelmi tényeken alapuló alkotással baja van, az nem sok jót mond az EU-ról.⁸

Csakhogy a macedónhoz hasonlóan a bolgár „nemeztmárkázási kísérlet” is zátonyra futott, hiszen – Anholt tanácsával ellentétben – nem dacolt „a kulturális, társadalmi, etnikai, nyelvi, politikai, területi és a történelmi megosztottsággal”. A rendszerváltás utáni Bulgáriában – a polarizált társadalmi viszonyokból eredően – mindenről legalább két rivális narratíva született, főként politikai meggyőződéstől függően. Ennek megfelelően a holokauszt emlékezete is két politikai irányba indult el: az egyik a „rojalista” álláspontot támogatta, mely szerint Borisz cár személyes döntése volt a zsidók megmentése, a másik, a „posztzocialista”, mely a nép, árnyaltabban a civil társadalom nyomása kényszerítette ki a zsidók megmentését. A téma még Tzevetan Todorovot, az ismert, bolgár születésű francia filozófust is megihlette, aki amúgy sosem foglalkozott eredeti hazájával. Az idealizmusra erősen hajlamos gondolkodó inkább a második csoporthoz húz: ő a humanizmus értékei mellett elkötelezett egyének, mint például Dimitar Pesev, az akkori parlament alelnöke, a két ortodox metropolita, Sztefan és Kiril individuális kiállításában látja a sikeres akció okát, a mozgósításban, mely az utolsó pillanatban elriasztotta az uralkodót a deportálás jóváhagyásától, és az addigra jogaitól és vagyonuktól megfosztott zsidókat csak kényszermunkára és belső internálásra szánta. (Todorov 1999) Ezzel szemben a „rojalistáknak” abban valamelyest igazuk van, hogy ha a cár igazán eltökélt náci lett volna, akkor rábólintott volna a saját maga által kinevezett, harcosan antiszemita kormánytagjai és a németek akarására. De nem volt az, inkább Horthyhoz hasonlóan próbált lavírozni: azzal próbált érvelni, hogy a zsidók kellenek útkarbantartó kényszermunkásoknak. Valójában – szintén Horthyhoz hasonlóan – túladott az állampolgárság nélküli és a megszállt területeken élő zsidókon, hagyta, hogy a

8 – <https://www.youtube.com/watch?v=edplcfpThvl>

спор за ролята на страната по време на Втората световна война. Трина български представители в Европейския парламент обвиняват в изказванията си Митревски в език на насилие и грубо фалшифициране на историята, българските медии поддържат темата ежедневно, актуалният любимец на властта Миклош Боршош получава като продуцент държавна субсидия за снимане на дванадесет сериен филм за спасените евреи, историците от академията на науките, лоялно на България лоби в Израел и българските еврейски организации надпреварвайки се осъждат македонската провокация, само няколко, вярно, че сред тях е и най-влиятелната „Шалом“, се противопоставя на мнозинството и дори поставя въпроса: кой е отговорен за смъртта на 11 343 евреи от анексираните територии (Benveniszti 2012). И дотук още никой не е гледал филма, само трейлъра. На което реакцията на Митревски в едно интервю е само, че ако ЕС има проблем с филм, който се опира на историческите факти, това не казва добри неща за ЕС.⁸

Да обаче, подобно на македонския, и българският опит за „национален бранд“ се оказва задънена улица, тъй като – противно на съветите на Анхолт – не се занимава с „културното, обществено, етническо, езиково, политическо, териториално и историческо разделение“. В България след смяната на режима – в резултат на поляризацията в обществото – се раждат поне две съперничаещи си наративи, предимно в резултат на политическите убеждения. В съответствие с това паметта за холокоста също тръгва в две различни посоки: според „роялисткото“ схващане спасението на евреите е лично решение на цар Борис, според „постсоциалистическото“ – народът или по-прецизно: гражданското общество извоюва спасението на евреите. Темата вдъхновява и Цветан Тодоров, известния френски философ с български корени, който иначе никога не се е занимавал с първоначалната си родина. Като мислител, силно склонен към идеализъм, той се присъединява към втората група: наред с хуманистичните ценности той вижда причината за успеха на акцията и в индивидуалната позиция на личности като Димитър Пешев, председател на тогавашното Народно събрание, двамата православни митрополити Стефан и Кирил, изиграли голяма роля за раздвижването на населението, което в последния момент изплашва монарха и той не подписва указа за депортирането, и вече лишени от имущество и права евреи са изпратени в трудови лагери или са интернирани (Тодоров, 1999). В същото време и „роялистите“ са донякъде прави, че ако царят беше истински нацист, тогава щеше да кимне одобрително на назначените от самия него войнствени антисемити в правителството и на волята на германците. Не е бил такъв, по-скоро, подобно на Хорти, се опитва да лавира: аргументира се, че евреите са му необходими в трудовите лагери за поддръжка на пътищата. В действителност, подобно на Хорти – отстъпва евреите в окупираните територии, които нямат гражданство, оставя поддръжниците на реда да изживеят садистките си наклонности върху най-беззащитните, а по-полезните градски евреи мести насам-натам докато може, за да демонстрира някаква дейност. Няма депортиране на евреи от

8 – <https://www.youtube.com/watch?v=edplcfpThvI>

регенератори изпълняват алтасадизмусука а легвдтеленеббекен, а хасноснак тарtott városi zsidókat pedig addig tologatta ide-oda a látszat fenntartása mellett, amíg csak tehette. 1943-ban bekövetkezett váratlan halála után sem kezdődött el a deportálás az ország háború előtti területéről.⁹

Az indulatok akkor szabadultak el, amikor a szocialista Blagoveszt Szendov akadémikus, parlamenti alelnök, 1999 októberében – több zsidó értelmiségivel együtt – levélben fordult régi barátjához, Ezer Weizman izraeli államfőhöz azzal a kéréssel, hogy távolítsák el a néhai uralkodó emlékművét Jeruzsálemből, mert ő felelős a tizenkétezer zsidó haláláért és a bolgár zsidók jogfosztásáért. (Szendov 2000) Kevéssel ezután a demokrata többség leváltotta parlamenti posztjáról, de a történelmi diskurzust ettől fogva ez a választóvonal szelte ketté: felelős-e Bulgária (és a cár, de ez valahogy mindig egybeesik) a deportáltak haláláért. Az ezerszer újrahasznosított érvek mindenféle kompromisszumos emlékműfeliratot eredményeztek, valamint rafináltan megfogalmazott évfordulókra szánt parlamenti közleményekben öltöttek testet, de a témát se lenyelni, se kiköpní nem tudják azóta sem. Egyedül Rumen Avramov gazdaságtörténész adott ki 2012-ben (Mitrevszki filmjének évében) egy monográfiát „Megmenekülés” és elbukás – A bolgár antiszemitizmus mikroökonómiája (1941–1944) címmel, mely gyakorlatilag észrevétlen maradt, de egyedülként – ráadásul eddig ismeretlen dokumentumanyag feldolgozásával – új szempontokat tudott behozni a vitába azzal, hogy bemutatta, hogyan vált az elkobzott zsidó vagyon a legértékesebb valutává az uralkodó által helyzetbe hozott náci elit kezében saját hatalmának kiépítésében, és ebben a történetben nem voltak sem jók, sem rosszak, sem elkötelezettek, sem erkölcsi hullák, csak olyanok, akik érdekeltek voltak, és olyanok, akik kimaradtak az újraosztásból. (Avramov 2012)

De az ilyen történetek sem nem elég heroikusak, sem nem kellően megvetendők, röviden: hiányzik belőlük a pátoz – azaz a kellő muníció az országimázs- és emlékezetpolitika-gyártáshoz. Ráadásul túl sok közülük van a zsidókhoz, akik eddig amúgy is csak az ürügyet szolgáltatták a „versenyképes identitás” kidolgozásához.

5. LEZÁRÁS

Ebben az írásban azt igyekeztem bemutatni, hogyan próbálta meg két közép- és kelet-európai kisállam saját naprakész imázsa érdekében felhasználni a történelem legalantasabb gaztettét. Mi sem lenne könnyebb, mint levonni azt a következtetést, miszerint a „versenyképes identitás” kiépítése eleve kudarcra volt ítélve, mert olyan országoknak, melyek alapvető emberi, jogi, morális, esztétikai, politikai stb. normák és értékek terén nem tudnak minimális belső konszenzust teremteni – amint ezt Anholt koncepciója megkövetelné –, esélyük sincs egy kifelé vonzó, de legalább elfogadható arculatot mutatni. És ennek semmi köze a „Balkánhoz”, hiszen ami nekünk Horthy, az nekik Borisz cár, ami nekünk Trianon, az a bolgároknek a neuillyi békeszerződés, ami nekünk Erdély, az a bolgároknek Macedónia, ami nekünk Nagy-Magyarország, az nekik 1880-as a bolgár

9 – A HALÁLÁVAL KAPCSOLATOS spekulációkkal kapcsolatban itt olvasható egy józan elemzés: <https://www.lex.bg/bg/news/view/22374>

предвоенните граници на страната и след неочакваната му смърт през 1943 г.⁹

Страстите се разгарят, когато социалистът академик Благовест Сендов, председател на Народното събрание, през октомври 1999 г. – заедно с мнозина еврейски интелектуалци – се обръща с писмо към стария си приятел, израелският държавен глава Езер Вайцман с искане да махнат паметникът на бившия монарх от Израел, понеже е отговорен за смъртта на дванайсет хиляди евреи и за лишаването от права на българските евреи (Сенгов, 2000). Наскоро след това демократическото мнозинство го сваля от поста, но историческият дискурс от този момент се разделя: виновна ли е България (и царят, но това винаги някак се размива) за смъртта на депортираните. В резултат на изтърканите от употреба аргументи се раждат табели на паметници, гъмжащи от компромиси, както и рафинирано съчинени изявления за годишнини и парламентарни изказвания, ала от този момент темата няма как да бъде подмината. Единствено стопанският историк Румен Аврамов издава през 2012 г. (когато излиза и филмът на Митревски) монографията „Спасение“ и падение: микроикономика на държавния антисемитизъм в България (1941–1944)¹⁰, която остава на практика незабелязана, но единствена – при това въз основа на непознати дотогава материали – внася нови гледни точки в дискусиата, показвайки как конфискуваното еврейско имущество се превръща в най-ценната валута в ръцете на облагодетелствания от монарха нацистки елит, за утвърждаване на собствената му власт, и в тази история няма нито добри, нито лоши, нито всеотдайни, нито морални трупове, само заинтересовани и останали въвн от новото преразпределение (Аврамов 2012).

Такива истории обаче нито са достатъчно героични, нито дотам достойни за презрение, накратко: в тях няма патос – муниция, необходима за фабрикуването на държавния имидж и политиката на паметта.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В този текст се опитам да покажа, как две малки средно- и източноевропейски държави се опитват да използват най-позорното престъпление в историята в интерес на своя актуален имидж. Най-лесно би било да си направим извода, че създаването на „конкурентноспособен имидж“ е поначало осъдено на провал, защото държави, в които основните човешки, правни, морални, естетически, политически и т.н. норми не могат да създадат минимален вътрешен консенсус – както повелява концепцията на Анхолт – нямат никакъв шанс да покажат навън привлекателен или поне приемлив образ. И това няма нищо общо с „Балкана“, защото каквото е за нас Хорти, за тях е цар Борис, каквото е за нас Трианон, за българите е Ньойският мирен договор, каквото е за нас Трансилвания, за българите е Македония, каквото е за нас Велика Унгария, това е за тях българската Екзархия от 1880 г. (границите българската православна църква, която се отделя от гръцката, са установени с ферман на султан Абдул Азис от 1872 г., а през 1880 г.

⁹ – ЕДИН ТРЕЗВ АНАЛИЗ на спекулациите около смъртта му може да се прочете тук: <https://www.lex.bg/bg/news/view/22374>

exarchátus (a görögötől elszakadt bolgár ortodox egyház területi fennhatóságát Abdul-Aziz szultán határozta meg az 1872-ben kiadott fermánnal, majd 1880-ra bővült ki végleg – azaz még Nagy-Magyarországnál is fiktív terület). Eddig a képlet egyszerű: cár/kormányzó, áhított földrajzi régiók, bennük elképzelt közösségek (ún. nemzetek), az erőviszonyok pillanatnyi állásából született diktátumok, populációk közös ábrándozásából kisarjadt államformációk – az emberi fantázia és akarat által létrehozott konstrukciók, melyeket a hatalomba esetlegesen belecsöppent alakok valósággá akartak varázsolni. Ezzel szemben a halál tényszerűen számszerűsíthető: ami nekünk Újvidék és Kamenyec-Podolszkij, az a bolgároknak Szkopje, Égei-Makedónia és Kelet-Szerbia.

Anholt 2015 októberében Magyarországon tartott egy előadást A nagy ország-márka svindli címmel. (Anholt 2016) Ebben – látszólag egy morzsányi cinizmussal – bevallja, hogy hibás volt a Versengő identitásokban kifejtett koncepciója, mivel az országok nem tekinthetők árucikknek, ennél sokkal komplexebb képződmények, és igazából csak a jó kormányzás az, ami „brandelni” tud egy államot, ezért az egész „tudományág”, mely az elképzelése köré épült, mesterséges és hamis, azaz svindli. És tény, hogy egy közép- és kelet-európai nemzetállamban élő, közepesen tájékozott polgár, aki csak egy kicsit is azonosul a konstruktivista állásponttal, miszerint ezek a képződmények „elképzelt közösségek” (Anderson), tisztában van azzal, hogy a nemzeti identitások csak egymással szemben erősödnek, sőt, gyakran egymást kizárók és konfrontatívok (mint a bolgár–macedón példából is kitűnik), ezért külső „márkázásra” teljesen alkalmatlanok, hiszen a külvilág csak a történelmi és művészeti giccset és az kivagyiságot tudja ebből értelmezni. Az amúgy szellemes és őszintén önreflektív Anholt-szöveg azonban továbbra sem számol a nemzetállamok digitális forradalom utáni „post-truth” ideológiáival (Harari), nem tudja kezelni a „ne figyeljenek oda arra, amit mondom, egyetlen dologra figyeljenek, amit csinállok”¹⁰ fanarióta habitusát. Ebben a 2015-ös előadásban még börtönt szabna ki a politikusokra, akik propagandára fecsérlik a közpénzt, hiszen, állítja, a globalizáció kellően ellensúlyozni tudja a propaganda terjedését. A gyakorlatban azonban szó és tett nem a végtelenben találkozik, a globalizált technológia épp annyi embert tud információs elszigeteltségben (buborékban) tartani, amennyi a hatalom fennmaradásához szükséges. De a virtuális valóság, melynek része a manipulált történelem is, idővel valósággá válik, ráégg ezekre a társadalmakra és kettéhasítja őket¹¹, sőt, amint Ukrajna lerohanása is igazolja, újabb népiirtásokhoz szolgáltat ürügyet. Macedóniában és Bulgáriában a holokausztvita óta pragmatikusabb kormányok kerültek hatalomra, de a társadalom megosztottsága továbbra is magában hordozza a visszarendeződés lehetőségét.

¹⁰ – <https://www.youtube.com/watch?v=f3nfpUoHdl>

¹¹ – ERRŐL BŐVEBBEN itt: Krasztev, Péter (2021): Az illiberális áfium: ellen-valóság. Magyarország és Európa kétpólusú társadalmi. In: Čudič, Marko – Bogár, Edit – Vermeki, Boglárka (szerk.) A belgrádi hungarológia negyed százada. Belgrád: Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet 566 p. pp. 416-437.

се извършва последното разширение на територията – т.е. тя е по-фиктивна дори от идеята за Велика Унгария). Дотук е ясно: цар/губернатор, мечтани географски територии, въображаеми общности (т.нар. нации), диктати, родени от актуалното съотношение на силите, държавни образувания, създадени от колективните мечти на населението – конструкции, създадени от човешката фантазия и воля, които случайно попаднали във властта типове се опитват да реализират. В същото време смъртта има ясни измерения: каквото е за нас Нови сад и Каменец-Подолск, за българите са Скопие, Егейска Македония и Западните покрайнини.

През октомври 2015 г. Анхолт изнесе в Унгария лекцията „Великият държавен имидж е шарлатанство“ (Анхолт 2016). В нея – определено с капка цинизъм – той признава, че концепцията му в „Конкуриращи се идентичности“ е погрешна, тъй като държавите не са стоки, а много по-комплексни механизми и на практика единствено доброто управление може да „бранира“ държавата, затова и цялата „наука“, създадена около неговата идея е изкуствена и фалшива, т.е. шарлатанство. Факт е, че всеки средно информиран гражданин, който живее в една средно- и източноевропейска държава, който поне донякъде приема конструктивисткия възглед, според който тези образувания са „въобразени общности“ (Ангерсон), е наясно, че националните идентичности укрепват само противопоставени една на друга, нещо повече, често се изключват и се конфронтират (както става ясно и българо-македонския пример), затова и са напълно непригодни за външно „браниране“, тъй като от всичко това външният свят схваща единствено историческия и художествения кич и перченето. Духовитият и искрено рефлексивен текст на Анхолт обаче продължава да не осъзнава „post-truth“ идеологията на националните държави (Харари) след дигиталната революция, не знае как да се справи с фанариотската нагласа „не слушайте какво ви говоря, гледайте какво правя“¹⁰. В лекцията си от 2015 г. той дори предвижда затвор за политиците, които харчат обществени пари за пропаганда, защото – твърди – глобализацията ще успее да уравни разпространението на пропагандата. На практика обаче думите и делата се срещат не в безкрайността, глобализираните технологии могат да държат в информационна изолация (балон) толкова хора, колкото е необходимо за запазването на властта. Виртуалната действителност, чиято част е и манипулираната история, с времето се превръща в действителност, слага печата си върху тези общества и ги разцепва на две,¹¹ а, както показва и нахлуването в Украйна, превръща се в аргумент за нов геноцид. След дискусиата за холокоста в Македония и България на власт дойдоха по-прагматични правителства, ала разделението на обществото продължава да крие в себе си възможности за връщане назад.

¹⁰ – <https://www.youtube.com/watch?v=f3nfpUOoHdI>

¹¹ – по-подробно тук: Krasztev, Péter (2021): Az illiberális áfium: ellen-valóság, Magyarország és Európa kétpólusú társadalmi. In: Čudić, Marko – Bogár, Edit – Vermeki, Boglárka (szerk.) A belgrádi hungarológia negyedszázada. Belgrád: Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet 566 p. pp. 416-437.

Нагробен наметник на евреи комунисти от Кюстенгил / Zsidó kommunisták síremléke Kjusztendilből

Anderson, Benedict (1991): *Imagined Communities*. London és New York: Verso.

Anholt, Simon (2007): *Competitive Identities. The New Brand Management for Nations, Cities and Regions*. NY: Palgrave Macmillan.

Anholt, Simon (2016): *A nagy országmárka svindli*. HUG – Hungarian Geopolitics Magazine, 1(1), 132-149., URL: https://issuu.com/pageo/docs/hug_online_marcus_boritoval_

Avramov, Rumen (2012): „Спасение“ и падение. *Микроикономика на държавния антисемитизъм в България 1940–1944 г.* („Megmentés” és bukás – A bulgáriai állami antiszemitizmus mikroökonómiája) Szófia: Kliment Ohridszki Egyetemi Kiadó.

Benatov, Joseph (2013): *Debating the Fate of Bulgarian Jews during World War II*. In: Himka John-Paul és Michlic Joanna Beata (szerk.) *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln: The Board of Regents of the University of Nebraska. p. 108-130.

Benvenishti, Makszim (2012): *Трагедията на 11 000 евреи от Македония, Беломорието и Пирот не бива да се ползва за целите на антибългарската пропаганда в Скопие.* (Szkopje nem használhatja bolgárelenes propaganda céljaira 11 000 macedóniai, égei macedóniai és piroti zsidó tragédiáját) interjú: Denka Kacarszka. URL: <http://focus-news.net/opinion/0000/00/00/21020/> .

Case, Holly (2013): *The Combined Legacies of the “Jewish Question” and the “Macedonian Question”* In: Himka John-Paul és Michlic Joanna Beata (szerk.) *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Linkoln: The Board of Regents of the University of Nebraska p. 377-402

Danforth, M. Loring (1997): *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World*. Princeton: Princeton University Press.

Harari, Yuval Noah (2014): *Sapiens: a Brief History of Humankind*. NY: HarperCollins Publishers LLC.

Ivanoszki, Orde (1992): *Предговор* In: Арон Асса: *Македонија и еврејскиот народ*. (Előszó Aron Assza *Macedónia és a zsidó nép c. kötethez*) Szkopje: Makedonszka Revija.

Kahneman, Daniel (2012): *Gyors és lassú gondolkodás*. Budapest: HVG Könyvek.

Litván Dániel (2012): *Győztek, és ez az életükbe került* URL: https://web.archive.org/web/20161223172056/https://index.hu/tudomany/tortenelem/2012/06/19/gyoztek_es_ez_az_eletukbe_kerult/.

Metodieva, Juliana (2015): *Когато медиите говорят с половин уста (Amikor a média csak féligazságokat mond)* Marginalia 21.01.2015 URL: <https://www.marginalia.bg/analizi/kogato-mediite-govoryat-s-polovin-usta/> .

Minchev, Dimitre (2002): *Bulgarian Campaign Committees in Macedonia – 1941 Sofia: Military Publishing House*. URL: http://www.promacedonia.org/bugarash/bccc_1941/docs31_40.html

Mink, Louis O. (2001): *Narrative Forma as a Cognitive Instrument*. In: Geoffrey Roberts (szerk.) *The History and Narrative Reader*. London és NY: Routledge

Muhić, Maja – Takovski, Aleksandar (2013): *From Agora to Pandora: the*

unprecedented Case of the Simple Skopje Square. Redefining Community in Intercultural Context, 2, p. 25-38

Nikolov, Vaszil et al. (2000): *За официалния език на Република Северна Македония.* (Észak-Macedónia hivatalos nyelvéről) Szófia: Bolgár Tudományos Akadémia Kiadója. URL: <https://www.bas.bg/wp-content/uploads/2020/05/Za-oficialnia-ezik-na-Republika-Severna-Makedonia-Online-Pdf.pdf>

Olin Margaret (1997) *Lanzmann’s Shoah and the Topography of the Holocaust Film*. Representations, No. 57 (Winter, 1997), pp. 1-23

Poulton, Hugh (1995): *Who are the Macedonians?* NY: Hurst & Co. Publishers.

Todorov, Tzvetan (1999): *La fragilité du bien: le sauvetage des juifs bulgares*. Paris: Éditions Albin Michel.

Szendov, Blagoveszt (2000): *Защо да има плоча на цар Борис III, с която да се гаврят непрекъснато? (Miért lenne III. Borisznak emléktáblája, amit folyton csak meggyaláznának?)*; Joana Grandovszka interjúja. Szega napilap, július 19.

ФИЛМИ

FILMEK

Két félidő a pokolban, 1961 – rendező Fábri Zoltán

The Longest Yard (Hajrá, fegyencváros!), 1974 – rendező Robert Aldrich

Victory (Menekülés a győzelemben), 1981 – rendező John Huston

Shoah, 1985 – rendező Claude Lanzmann

Underground, 1995 – rendező Emir Kusturica

Beyond Hitler’s Grasp (Hitler szorításán kívül), 2001 – rendező Nitzan Aviram

Match (A meccs), 2012 – rendező Andrej Maljukov

Treto poluvreme (Harmadik félidő), 2012 – rendező Darko Mitrevszki <https://www.youtube.com/watch?v=MZBB1D5enCg>

Сефардската синагога   А вárnai szefárd zsinagóga
Във Варна

ДИМАНА ТРЪНКОВА

Онемелите синагоги.

Еврейското наследство на България

DIMANA TRANKOVA

Elnémult zsinagógák.

Zsidó örökség Bulgáriában

– Kovács Gergely Lajos fordítása

КОГАТО В КРАЯ НА 1940-ТЕ и началото на 1950-те десетки хиляди български евреи избират да емигрират за Държавата Израел, вместо да изчакаат и да видят как ще се развие съдбата им в Народна република България, десетки синагоги, училища, културни центрове и гробища внезапно се оказват изоставени. Създадени от общности на сефаради, ашкенази и романиоти, живели векове по българските земи, сградите са национализирани и започват да се използват (или не) от държавата. Синагоги са превръщани в спортни зали, складове или просто са изоставяни. Останали без хора, които да се грижат за паметта на мъртвите в тях, гробищата се покриват с бурени. Единствено в София и други по-големи градове, където местните еврейски общности са по-многолюдни, част от сградите и гробищата са поддържани.

След падането на комунистическия режим през 1989 г. еврейската общност в България възстанови собствеността си върху повечето от изоставените синагоги. Но разрухата в много от тях продължава, защото няма хора, които да ги използват и поддържат. Състоянието на еврейското наследство в България илюстрира добре превратностите, които общността е преживяла през ХХ в. Шепя синагоги са действащи. Други са в добро състояние, но се използват за други цели, а трети тънат в руини. Изоставените гробища бавно изчезват сред бурените – избледняващ спомен за една общност, която някога е процъфтявала в България.

Заради големината си и значителната си еврейска общност, София е може би най-добрият пример в България за грижа за еврейското наследство. Централната софийска синагога е включена във всеки туристически пътеводител и с пълно право. Построена през 1909 г. в стил, съчетаващ сецесион и мавритански елементи, тя е най-големият сефарадски храм в Европа. По времето на построяването ѝ в София живеят около 20 000 евреи – близо половината от еврейската общност в страната. Мнозинството от тях били сефаради. Но в началото на ХХ в. осемте им синагоги вече не били достатъчни – общността се нуждаела от голям, модерен молитвен храм. Така било взето решението за построяването на Централната софийска синагога.

Сградата впечатлява не само с елегантната си архитектура и изящните си детайли, а и с размерите си. Капацитетът ѝ е от 1170 души, а централният ѝ купол е висок 31 м и с диаметър 20 м. От него виси 1700-килограмов полилей, внесен от Виена – най-големият в България.

Откриването на синагогата на 9 септември 1909 г. било знаково събитие в живота на града. Присъствал елитът на тогавашна България – цар Фердинанд и царица Елеонора, министър-председателят Александър Малинов, министри, депутати, главите на източноправославната и католическата църква. Това било ясен сигнал за официалното отношение на държавата към еврейската общност.

Няколко десетилетия по-късно ситуацията се променила. През 1943–1944 г. синагогата била затворена. Времената били тежки за евреите – България била съюзник на нацистка Германия, в сила било антиеврейско законодателство, което ограничавало гражданските права на евреите. Опитът на правителството да депортира близо 9000 евреи от границите на България до 1941 г. бил осуетен, но евреи от София били изпратени в трудови лагери или интернирани в провинцията. През 1944 г. бомба, хвърлена от Съюзниците при една от бомбардировките над

AMIKOR AZ 1940-ES ÉVEK VÉGÉN és az 1950-es évek elején több tízezer bolgár zsidó dönt az Izraelbe való kivándorlás mellett, nem kívánván kivárni, hogyan alakul majd a sorsa a Bolgár Népköztársaságban, zsinagógák, iskolák és kulturális központok tucatjai válnak hirtelen elhagyotttá. Ezek a bolgár földön évszázados múltra visszatekintő szefárd, askenázi és romanióta közösségek által emelt épületek államosításra kerülnek, s az állam veszi őket használatba (vagy sem). A zsinagógákat sportcsarnokká, raktárrá alakítják, vagy egyszerűen csak sorsukra hagyják. A temetőket, minthogy nem maradt senki, aki a bennük nyugvók emlékét ápolja, gaz veri fel. Egyedül Szófiában és más nagyobb városokban, ahol jelentősebb számú helyi zsidó közösség él, sikerül megőrizni az épületek és temetők egy részét.

A kommunista rezsim 1989-es bukása után a bulgáriai zsidó közösség visszakapta tulajdonjogát a legtöbb elhagyott zsinagóga felett. Sokuk azonban tovább romosodik, mivel nincs, aki használja és fenntartsa őket. A bulgáriai zsidó örökség állapota jól szemlélteti a viszontagságokat, melyeket a közösség a 20. században átélt. Csupán maroknyi működő zsinagóga található. Mások jó állapotban vannak, de más célra használják őket, megint mások romokban állnak. Az elhagyott temetőket lassan elnyeli a gaz – a valamikor virágzó bulgáriai közösség emléke egyre halványul.

Nagyságának és jelentős zsidó közösségének köszönhetően talán Szófia szolgáltatja a zsidó örökségről való gondoskodás legjobb példáját Bulgáriában. A Szófia Központi Zsinagóga minden, turisták számára készült útikönyvben fel van tüntetve, méghozzá teljes joggal. 1909-ben épült, a szecessziót már jegyekkel ötvöző stílusban, s Európa legnagyobb szefárd temploma. Építése idején Szófiában mintegy húszezer zsidó élt – az ország zsidó közösségének közel fele. Többségük a szefárdokhoz tartozott. A 20. század elején nyolc zsinagógájuk már nem volt elegendő – a közösségnek nagy, modern imaházra volt szüksége. Így született meg a döntés a Szófia Központi Zsinagóga megépítéséről.

Az épület nem csupán elegáns stílusával és kifinomult részleteivel nyűgözi le a szemlélőt, hanem méreteivel is: 1170 ember befogadására képes, központi kupolája pedig 31 méter magas, átmérője 20 méter. 1700 kg tömegű csillár függ alá róla, a legnagyobb Bulgáriában, melyet Bécsből hozattak. A zsinagóga megnyitása 1909. szeptember 9-én nagy esemény volt a város életében. Jelen volt rajta az akkori Bulgária elitje: Ferdinánd cár és Eleonóra cárné, Alekszandar Malinov miniszterelnök, miniszterek, képviselők, a pravoszláv és a katolikus egyház feje. Ez világosan jelzi, hogyan viszonyult hivatalosan az állam a zsidó közösséghez. Néhány évtized elteltével megváltozott a helyzet. 1943–44 folyamán a zsinagógát bezárták. Súlyos idők jártak akkor a zsidókra, Bulgária a náci Németország szövetségese volt, érvényben voltak a zsidótörvények, melyek korlátozták a zsidók állampolgári jogait. A kormány kísérlete, hogy 1941-ig közel 9000 zsidót deportáljon Bulgária határain kívülre, megghiúsult, de a szófiai zsidóságot munkatáborokba küldték vagy vidékre internálták.

1944-ben, Szófia bombázásakor egy, a szövetségese által ledobott bomba a zsinagógára esett. Nem robbant fel, de becsapódása elpusztította az épület egy részét, s vele együtt a zsinagóga archívumát is. A legkomolyabb károkat azonban a zsinagóga azután szenvedte el, hogy Bulgáriában megszilárdult a kommunista rezsim. Az állam buzgón

София, паднала върху синагогата. Не избухнала, но тежестта ѝ разрушила част от сградата – а с нея, и архива на синагогата.

Най-сериозните поражения върху синагогата обаче дошли след установяването на комунистически режим в България. Държавата активно обезкуражавала практикуването на религия от какъвто и да е порядък, и през 1950-те синагогата целенасочено била оставена без равин. Това продължило до 1994 г. Правителството обаче се интересувало от сградата – и заради отличната ѝ акустика решило да я превърне в концертна зала. Ремонтните дейности по трансформацията на синагогата започнали през 1980-те, но така и не били завършени.

След падането на комунизма еврейската общност възстановила пълните си права върху Централната софийска синагога. През 2009 г., за 100-годишнината от построяването си, синагогата беше реставрирана в предишния си блясък.

От останалите синагоги в София не е останало почти нищо. Онова, което е било синагогата на ашкеназката общност в столицата, през 2000-те беше превърнато в модерен бизнес център.

Еврейските квартали на София също са неузнаваеми от 1940-те насам. През последните години обаче Столична община доста успешно се опитва да насочи фокуса на общественото внимание върху карето между булевардите „Мария Луиза“, „Сливница“ и „Васил Левски“ и улица „Екзарх Йосиф“, където някога е бил кварталът на заможните евреи. Днес мястото усилено се джентрифицира със съответните модни кафенета, барове, бутикови магазини и арт графити.

Гробището на еврейската общност в София се поддържа добре. Разположено е в северната част на Централните софийски гробища, които са създадени през 1898 г. Надгробните камъни на по-богатите евреи изглеждат като произведения на изкуството.

Малко места на Балканите могат да се мерят с Пловдив по древност на еврейската общност. В града евреи живеят поне от III в. – тогава е построена голяма синагога, разположена в централната част на града, който по това време е важен римски град и се казва Филипопол.

Античната синагога на Филипопол не може да бъде посетена – на мястото ѝ се издига блок. Фрагмент от разкошната ѝ подова мозайка с изображение на менора е изложен в Археологически музей-Пловдив. В съседните улички, скрита между още блокове, се крие синагогата на пловдивските евреи. Тя се нарича „Цион“ и е действаща – в Пловдив живее втората по големина еврейска общност в България. Построена е на мястото на по-стар молитвен дом от 1711 г. Отвън не изглежда забележителна, но интериорът ѝ е запазил изящни дърворезби и фрески.

Преди построяването на Централната софийска синагога, най-голямата синагога в България се намирала във Видин – тогава проспериращ търговски град на Дунава. Тя била построена през 1894 г. от еврейска общност, родена в няколко вълни на еврейски заселници през вековете – романиоти, ашкенази, сефаради. Видинската синагога била действително впечатляваща. Архитектурата ѝ била вдъхновена от Голямата синагога в Будапеща, която вече не съществува. Дървените орнаменти били от дърво, внесено от Трансилвания и Унгария, а полилеят бил от Виена.

игекезетт елтáнтóритáни аз ембeрeкeт бáрмифéлe вáллáс гýáкóрлáсáтóл, s eннeк мeгфeлeлöeн аз 1950-eс éвeкбeн а зsináгóгáт szándékosan rabbi nélkül hagyták. Ez az állapot 1994-ig állt fenn. A kormányzatot azonban érdekelte az épület, kiváló akusztikája miatt úgy döntött, koncertteremmé alakítja. A zsinagóga átalakítását célzó munkálatok az 1980-as években kezdődtek meg, de a befejezésig sohasem jutottak el.

A kommunizmus bukása után a zsidó közösség visszakapta a Szófiai Központi Zsinagóga feletti teljes tulajdonjogot. 2009-ben, megépítése 100. évfordulójára a zsinagógát restaurálták, visszanyerte régi fényét. A többi szófiai zsinagógából szinte semmi sem maradt. Abból az épületből, mely egykor a főváros askenázi közösségének zsinagógája volt, a 2000-es évekre modern irodaházat csináltak.

Szófia zsidónegyedeire szintén nem lehet ráismerni az 1940-es évek óta. Az utóbbi években a fővárosi önkormányzat meglehetősen sikeres kísérleteket tesz, hogy a közvélemény figyelmét a Mária Lujza út, a Szlivnica út, a Vaszil Levszki út és a Jozsif exarcha utca által körülhatárolt négyszögre irányítsa, mely egykor a jómódú zsidók városrésze volt. Napjainkban a hely erős dzsentrifikáción megy keresztül, az annak megfelelő divatos kávézókkal, bárokkal, butikokkal és art graffitikkal.

A szófiai zsidó közösség temetőjét jól karbantartják. Az 1898-ban alapított Szófiai Központi Temető északi részén fekszik. A gazdagabb zsidók sírkövei valóságos műalkotások benyomását keltik.

Ami a zsidó közösség ősi mivoltát illeti, kevés hely versenyezhet a Balkánon Plovdivval. A városban legalább a Kr. u. 3. század óta élnek zsidók – ekkor épült egy nagy zsinagóga az akkoriban a Philippopolisz nevet viselő fontos római város központi részén.

Philippopolisz ókori zsinagógája nem látogatható, helyén háztömb épült. Fényűző padlómozaikjának egy menórát ábrázoló töredéke a Plovdivi Régészeti Múzeumban látható. A szomszéd utcácskákban, újabb háztömbök közé rejtve bújik meg a plovdivi zsidók zsinagógája. A Cion nevet viseli, és működik is, Plovdivban él a második legnagyobb számú zsidó közösség Bulgáriában. Egy régebbi, 1711-ből való imaház helyén épült. Kívülről nem tűnik figyelemre méltónak, belseje azonban mives fafaragványokat és freskókat őrzött meg.

A Szófiai Központi Zsinagóga megépülése előtt Bulgária legnagyobb zsinagógája az akkor virágzó dunai kereskedővárosban, Vidinben volt található. 1894-ben építette a zsidó közösség, mely betelepülők – romanióták, askenázik, szefárdok – több hullámából alakult ki az évszázadok folyamán. A vidini zsinagóga igazán lenyűgöző volt. Építészeti kialakítását a mára már nem létező budapesti nagy zsinagóga ihlette. Fafaragványai erdélyi és magyarországi fából készültek, csillárát Bécsből hozatták. Mára mindebből a ragyogásból csupán egy üres, neogót stílusú héj maradt, a szocializmus idején épült, elhanyagolt panelházakkal körülvéve. A fafaragványok és a csillár már rég nincsenek meg, a tető is hiányzik. A zsinagóga akkor indult pusztulásnak, amikor az 1940-es évek végén a zsidók többsége elhagyta Vidint. 1950-ben raktárrá alakították. 1967-ben kulturális emlékké nyilvánították, ez azonban mit sem változtatott a helyzeten – a tervekből, hogy a zsinagógát koncertteremmé alakítsák, sohasem lett semmi. Az utóbbi években a vidini zsinagóga ismét a figyelem középpontjába került, megelégnült körülötte az élet. 2022-ben a helyi önkormányzat kinyilvánította szándékát, hogy restaurálja és kulturális

Днес от целия този разкош е останала празна, неоготическа черупка край няколко зле поддържани блокове от времето на социализма. Дървените орнаменти и полилеят отдавна ги няма, покривът липсва. Синагогата започнала да запада след като повечето евреи напуснали Видин в края на 1940-те. През 1950 г. била превърната в склад. Обявяването ѝ за паметник на културата през 1967 г. не променило нещата – плановете за превръщането на синагогата в концертна зала така и не се осъществили.

През последните години около видинската синагога отново се вдигна шум и закипя дейност. През 2022 г. общината обяви намеренията си да я възстанови и превърне в културен център и започна ремонтни дейности.

Някогашното еврейско гробище на Видин е тъжна гледка. Трудно е да се намери сред бурените на местността Нула редут, край пътя към новия мост на Дунава с Румъния. Последното погребение тук е било извършено през 1965 г., оттогава гробището постепенно е западало и обрасвало с бурени и дървета. Много от гробовете са вандализирани – порцелановите снимки по паметниците са счупени, надгробни плочи са събаряни... Някои гробове зият, отворени към небето, празни – сякаш обитателите им са решили да ги напуснат завинаги.

В хилядолетната си история Варна винаги е била важно търговско средище. Първите данни за еврейско присъствие в нея са от XV – XVI в., но по някаква причина евреите не са се задържали в града дълго. Днешната общност води началото си от заселници, пристигнали през 1840-те.

От този момент насетне местната еврейска общност започнала да расте и, за разлика от повечето други места в България, включвала не само сефаради, но и ашкенази. Евреите нямали собствен квартал – те живеели в старата част на града, известна като Гръцката махала. Тук се намират и двете запазени синагоги на общността.

Сефарадската синагога била построена през 1890 г. в модерния тогава стил, който съчетава неокласицизъм и мавритански елементи. Ашкеназката синагога е построена през 1908-1910 г. и е хубав пример за югендцил. И двете сгради днес не са синагоги.

Когато повечето варненски евреи напуснали града, в края на 1940-те и началото на 1950-те, синагогите им били превърнати в спортни зали. Сефарадската синагога, която се оказала прекалено близо до щаба на Военноморските сили, била затворена и отделена с ограда, а в част от прилежащите ѝ сгради се нанесло разрушаването. Синагогата започнала да се руши. През 2020-те, след дълги съдебни битки с военните, местната еврейска общност обяви планове да възстанови сградата и да я превърне в културен център.

Съдбата на ашкеназката синагога беше по-различна. След като стоя изоставена в продължение на дълги години, в средата на 2000-те тя беше съборена и построена изцяло, като модерен бизнес център.

Бургас има една от най-удивителните истории за град в България – подобна е и историята на еврейската му общност и синагогата ѝ. До края на XIX в. Бургас е скромно рибарско селище. След Освобождението на България то бързо започва да привлича заселници и бежанци, разпознали потенциала му на търговски

козпонтта alakítsa, meg is kezdte a helyreállítási munkálatokat.

Az egykori vidini zsidó temető szomorú látványt nyújt. Nehéz rátalálni a gazdal borított Nula redut helyen, a Romániával közös új Duna-hídhöz vezető út mentén. Az utolsó temetést itt 1965-ben tartották, attól kezdve a temető hanyatlásnak indult, benőtték a fák meg a gaz. Sok sír vandalizmus áldozata lett: a síremlékeket díszítő porcelánképeket összetörték, a sírköveket kidöntötték... Egyes sírok üresen tátonganak – mintha lakóik úgy döntöttek volna, örökre elhagyják őket.

Ezredéves történelme folyamán Várna mindig fontos kereskedelmi központ volt. Az itteni zsidó jelenlétre utaló első adatok a 15–16. századból valók, de valami oknál fogva a zsidók nem vetették meg lábukat a városban huzamosabb időre. A mai közösség kezdeteit az 1840-es években érkezett betelepülőkől számíthatjuk. Ettől kezdve azonban a helyi zsidó közösség gyarapodni kezdett, s a legtöbb bolgár várossal ellentétben nem csak szefárdokat, hanem askenáziakat is magában foglalt. A zsidóknak nem volt saját városrészüik – az óvárosban éltek, mely görög fertály néven ismert. Itt található a közösség két fennmaradt zsinagógája is. A szefárd zsinagóga 1890-ben épült, akkor modernnek számító stílusban, mely neoklasszicista és mór jegyeket ötvöz. Az askenázi zsinagóga 1908 és 1910 között épült fel, a Jugendstil szép példája. Ma már egyik épület sem zsinagógaként funkcionál.

Amikor az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején a várnai zsidók többsége elhagyta a várost, zsinagógáikat sportcsarnokká alakították. A szefárd zsinagógát, mely túlságosan közel feküdt a haditengerészet vezérkari épületéhez, bezárták és kerítéssel különítették el, a vele szomszédos épületekbe a hírszerzés vette be magát. A zsinagóga romlásnak indult. A 2020-as években a hadsereggel folytatott hosszas bírósági küzdelmeket követően a helyi zsidó közösség nyilvánosságra hozta terveit, hogy felújítja és kulturális központtá alakítja az épületet.

Az askenázi zsinagógának más sors jutott osztályrészül. Miután hosszú éveken keresztül elhagyatottan állt, a 2000-es évek közepén lebontották, helyén modern irodaház épült.

A bolgár városok közül Burgasz büszkélkedhet az egyik legcsodálatraméltóbb történelemmel – ez a helyzet zsidó közösségével és annak zsinagógájával is. A 19. század végéig Burgasz szerény halásztelepülés volt. Bulgária felszabadulását követően aztán hamar vonzani kezdi a betelepülőket és a menekülteket, akik felismerték, mennyire alkalmas lenne kereskedelmi és ipari központnak. Néhány esztendő leforgása alatt város bolgárok, törökök, görögök, oroszok, örmények, oláhok és sok más nemzetiség tarka egyvelegévé duzzad. Köztük találjuk a zsidókat is. Közösségük gyarapszik és prosperál, a 20. század elején egyik leggazdagabb képviselője telket adományoz Burgasz központi részén zsinagógaépítés céljára. Az épület 1905-re vagy 1909-re készül el, a mór stílusú építészet csodás példája.

A kommunizmus eljövetele súlyos csapást mért Burgasz vállalkozó szellemű zsidó közösségére. A városbéli zsidók többsége emigrált, az 1940-es évek végén a zsinagóga örökre megszűnt imaház lenni. A rákövetkező években államosították és raktárként használták, majd az 1960-as években galériává alakították. Hogy a kiállítási felületet megnöveljék, az imatermet három emeletre osztották. A falak kifinomult vallásos díszítését átmázolták.

и индустриален център. За броени години градът набъбва с пъстра смесица от българи, турци, гърци, руснаци, арменци, власи и много други. Тук са и евреите. Общността им се разраства и просперира, в началото на ХХ в. един от най-богатите ѝ представители дарява парцел в централната част на Бургас за изграждане на синагога. Сградата е построена през 1905 или 1909 г. – чудесен пример за мавританска архитектура.

Идването на комунизма е тежък удар за предприемчивата еврейска общност на Бургас. Повечето евреи от града емигрират и в края на 1940-те синагогата затваря завинаги като молитвен дом. През следващите години е използвана като склад и обществена сграда, а през 1960-те е превърната в картинна галерия. За да се увеличи изложбената площ, молитвената зала е разделена на три етажа. Изящните религиозни украси по стените са замазани.

През 2000-те при ремонт на галерията строителните работници направиха малко откритие. Под свалената стара мазилка ясно личаха добре запазени надписи на иврит и звезди на Давид. Фрагментите бяха запазени и се виждат и днес на третия етаж на галерията, където е изложена колекцията с източноправославно изкуство.

До средата на ХХ в. Русе е дом на една от най-активните икономически и проспериращи еврейски общности от сефаради и ашкенази в България. През 1905 г. в едно русенско еврейско семейство се ражда нобеловият лауреат за литература Елиас Канети. Бъдещият писател напуска града на невръстна възраст със семейството си, а в Русе има малко следи от него. Родната му къща наскоро беше реставрирана, а в магазина на дядо му се намира културната институция Дом „Канети“.

Централната част на Русе е запазила десетки елегантни сгради в стил сецесион, строени в края на ХІХ и началото на ХХ в. – едно нямо свидетелство за икономическия просперитет на този сега западнал град. Много от тези къщи са били собственост на евреи.

През комунизма ашкеназката синагога на Русе била използвана като зала по борба и бюро на Държавния спортен тотализатор. След 1989 г. сградата беше върната на местната еврейска общност и след реновация беше превърната в културен дом. В него днес се събират малцината останали русенски евреи. В някогашната молитвена зала на бившата синагога се пазят няколко свитъка Тора и две плочи от черен мрамор, на които със златни букви са изписани имената на русенските евреи, загинали на фронта във войните от 1912-1918 г.

Първоначално мраморните плочи са се намирили в сефарадската синагога на Русе. Синагогата вероятно е построена през ХІХ в., но към 1990-те била в толкова лошо състояние, че била продадена на една евангелистка църква. Такава е тя и до днес.

Карнобат е последното място, където някой би решил на търси еврейско наследство. Градът обаче съхранява един от най-важните паметници на общността в България – най-старото запазено еврейско гробище в страната.

Първите документирани сефаради се появили в Карнобат през 1580 г., привлечени от разположението му на кръстопътя между Черно море, Дунава и

А 2000-ес евекебен егы фелужитас соран аз епитомункасок егы кис фелдезест тетек: а регы ваколат елтаволитасавал тисттан латхатовя валт тобб јол олвашато иврит nyelvű felirat és Дáвид-цсиглаг. А төредекекет мегоризтѣк, ес ма ис мегтекинхетѣк а галѣриа хармадик емеетѣн, ахол а православјав мувѣсзетѣ коллекцијо талалхатѣ.

А 20. сазад козепеиг Русзе Булгария егык левиразгобб ес газдасагилег левактивабб, сзевардокбол ес аскеназѣкбол алло зсидо козосегаенеке адотт отхонт. 1905-бен русзеи зсидо ссаладбан сзулететт аз иродалми Nobel-дјјас Elias Canetti. А јовендо иро зсenge gyermekkorában hagyta el a várost családjával együtt, Ruszében kevés nyom maradt utána. Szülőházát nemrég restaurálták, nagyapja egykori üzletében működik a Canetti Ház kulturális intézmény. Rusze belvárosa több tucat elegáns, szecessziós stílusú épületet őrzött meg, melyek а 19. сазад вевеен ес а 20. сазад елејен епүлтек – нѣма танусага ез аз иммар ханятлалснак индүлт város egykori prosperitásának. E házak közül sok zsidók tulajdona volt.

А коммунизму идејен а русзеи аскенази зсинагогат бѣркѣзосарноккент хасналтат, отт мүүкѣдѣтт аз Аллми Sportfogadási Vállalat иродája is. 1989-бен аз епүлет visszakerült а helyi zsidó közösséghez, ес фелужитаса ота мүүлѣдѣси хазкент функционал. Итт гүүлѣк оссзе ма а kevés megmaradt русзеи зсидо. А хадани зсинагога егыкѣри иматермебен нѣханы тѣратекерцсет ѣризнек, валаминт кѣт фекете марванятабллат, melyeken аз 1912 ес 1918 козѣтти хабѣрүүкбан елетт русзеи зсидо невели ваннак фелтүнтетте араньбетүүкkel. А марванятабллат ередетилег а русзеи сзевард зсинагогабан аллтак. Ез а зсинагога валѣсзүнїлег а 19. сазадбан епүлт, де аз 1990-ес евекеке олан rossz állapotba került, hogy eladták egy evangéliumi egyháznak, mely ma is templomként használja.

Карнобат валѣсзүнїлег аз отулсо hely, ахол аз embernek eszѣbe jutna zsidó örökség után kutatni. Мегис е város őрѣzi а bulgáriai zsidóság егык левфонтосабб емлѣкѣт, аз ország legrégibb fennmaradt zsidó temetőjét. А документумок танусага сзереинт аз елсо сзевардок 1580-бан јелентек мег Карнобатбан. А város fekvése vonzotta ѣket, hiszen а Fekete-tengerhez, а Dunához ес Konstantinápolyhoz vezetѣ utak keresztezѣдѣсэнѣл терүл ел. А козосега нем тартозотт а legnagyobbak козѣ, де елетерѣс volt. 1882-бен а карнобати зсидо ссалатра мѣлтѣ зсинагогат епүлтек. Аз 1960-ас евекеке елпусztult. Ма а városban нем елнек зсидо.

А temető аз евсзасадос карнобати зсидо јеленлѣт егыetlen латхатѣо нѣма. Legrégibb sírja 1686-ból való, а legкѣсѣббѣк аз 1910-ес евекебол. А козѣл ezer sírkő sokatmondóan tanúskodik а város egykori lakóiról ес életүкéről. А фѣрѣиак sírkѣвѣин mesterségük јелкѣpei латхатѣк: szabóolló, kalapács, tinta- ес tolltartó. А нѣи síremlѣкекет virágok, bölcsoк, hímzőkeretek дїсзїтѣк. А temető а városon kívül, егы секѣлы völgyмѣyedés feletti lankás lejtőn Galata (Kraszno Szelo) városrész mellett fekszik. Ösvény нем vezet hozzá, hogy megközelїтүк, sárban kell газолнунк, ат kell вáгнунк а völgyön, керүлгетте а lejtőn legelő juhnyájакат. А sírkѣвѣк козѣтт түскѣс gaz ес bokrok, ам ezek нем palástolják а tényt, hogy а temető vandalizmusnak есетт áldozatul. Sok márvány sírkѣvet elhurcoltak а helyi lakosok, hogy епүтѣоаньгкент хасналják fel. А lejtő legalacsonyabb részѣт alá-ásta аз ерозіо, ес сзасѣс товавбѣ síremlѣк сзүсзотт ле а völgyмѣyedésbe. Булгария леврегїбб зсидо temetője lassan eltűnik – ахогь елтүнтек аз emberek is, akik létrehozták.

Цариград. Общността не била от най-големите, но била жизнена. През 1882 г. карнобатските евреи си построили чудесна синагога. Тя била разрушена през 1960-те. Днес в града няма евреи.

Гробището е единствената видима следа от вековното присъствие на евреите в Карнобат. Най-ранният гроб в него е от 1686 г., а най-късните – от 1910-те. Близко 1000 на брой, надгробните камъни са изразително свидетелство за някогашните обитатели на града и живота им. По надгробните камъни на мъжете са изобразени символите на техните занаяти - шивашки ножици, чукове, мастилници с перодръжки. Женските паметници са с цветя, детски люлки, гергефи.

Гробището се намира извън града, на полегат склон над плитко дере край квартал Галата (Красно село). Пътека няма, за да се стигне до него трябва да се гази кал, да се прекоси дерето и да се внимава за овчите стада, които пасат по склона. Между надгробните камъни растат остри треви и храсти, които не скриват факта, че гробището е било вандализирано. Много от мраморните надгробни камъни са били отнесени от местните жители, за да бъдат използвани за строителен материал. Ерозията е подкопала най-ниската част на склона и много други паметници са се свлекли към дерето. Постепенно, най-старото еврейско гробище в България изчезва – също както са изчезнали хората, които са го създали.

На фона на изоставените синагоги и еврейски гробища в България, Силистра е донякъде окуражаваща гледка. Действително, и тукашното еврейско гробище е изоставено и буренясало – надгробните му паметници едва се виждат в гъстата растителност край самата граница с Румъния. Синагогата отдавна не е синагога, а евангелистка църква.

Но зад една висока стена край Дунава в Силистра се намира място, което показва, че еврейският живот може да бъде възроден. Оградата пази символичния гроб на Елиезер Папо – един от най-прочутите равини, живели по българските земи.

Папо се родил през 1785 г. в Сараево, но се заселил в Силистра и станал равин на местната еврейска общност, която съществувала още през 1477 г. Папо бил забележителен учен. Трудовете му, посветени на праведния живот, и днес са класика за евреите.

През 1828–1829 г., Елиезер Папо направил нещо, което го направило герой за цяла Силистра. По време на поредната Руско-турска война градът се оказал на фронтовата линия. Избухнала епидемия от холера. Папо, който имал медицинско образование, направил всичко възможно, за да ограничи броя на жертвите – той създал полеви болници, където карантинирал заразените и спрял разпространението на болестта. За съжаление, самият той заболял от холера и починал.

Благодарните жители на Силистра запомнили делото му и превърнали гроба му в място за поклонение.

Гробът на Елиезер Папо вече не съществува – той бил унищожен заедно със старото еврейско гробище на Силистра. През 2000-те обаче последното еврейско семейство в града му издигна символичен гроб. Днес той е място за поклонение на евреи от страната и чужбина.

Bulgária elhagyott zsinagógáinak és zsidó temetőinek háttérén Szilisztra bizonyos fokig biztató képet mutat. Igaz, az itteni zsidó temető a román határ közvetlen közelében szintén elhanyagolt és elgazosodott, sírkövei alig látszanak ki a sűrű növényzet alól. A zsinagóga már rég nem zsinagóga, hanem evangélikus templom. Egy magas fal mögött a Duna partján azonban van Szilisztrában egy hely, mely mutatja, hogy a zsidó élet még újjászülethet. A kerítés mögött a bolgár földön élt egyik leghíresebb rabbi, Eliezer Papo szimbolikus sírja található. Papo 1785-ben született Szarajevóban, de Szilisztrában telepedett le, s a már 1477 óta létező helyi zsidó közösség rabbija lett. Papo figyelemre méltó tudós volt. Az igaz életről szóló művei máig klasszikusoknak számítanak a zsidók körében. 1828–29-ben Eliezer Papo olyasmit tett, ami egész Szilisztra hőségé avatta. Az aktuális orosz–török háború során a város a frontvonalban találta magát. Kolerajárvány tört ki. Papo, aki orvosi képzettséggel rendelkezett, mindent megtett, hogy korlátozza az áldozatok számát: táborigazságot hozott létre, ahol karanténba helyezte a fertőzötteket, s így megfékezte a betegség terjedését. Ő maga sajnos elkapta a kolerát, és bele is halt. Szilisztra hálás lakosai megőrizték tette emlékét, és sírját zarándokhelyé alakították.

Eliezer Papo sírja már nincs meg – Szilisztra régi zsidó temetőjével együtt pusztult el. A 2000-es években azonban a város utolsó zsidó családja jelképes síremléket emelt neki. Ma e sír zarándokhely, melyet bulgáriai és külföldi zsidók egyaránt látogatnak.

Портрети на видински евреи от
узоставеното гробище на общността

Vidini zsidók portréi
a közösség elhagyatott temetőjéből

ВИКТОР БАРУХ
Мугове от миналото

~~~~~

VIKTOR BARUH
A múlt néhány pillanata
– Krasztev Péter fordítása

ИДВАТ НЕОЧАКВАНО, внезапно и аз отново, след десетилетия, изживявам всичко. С ясните образи на хората, движенията, гласовете, мъката и радостта, с ароматите, светлината или здрача на тогавашния ден. Изживявам спомена и след него се питам защо тъкмо в този момент се появи, какво го е изтеглило от паметта ми. Звук, мирис, поглед? Не е феноменът на онова „*déjà vu*“, тъй като то е уж видяно вече, а всъщност не е съществувало. Аз говоря за действителни хора. Учудва ме появата им по „*никое време*“.

Сега те идват, но този път аз ги призовавам.

И ето я онази потомка на древните ацтеки. Седим редом на банките в църквата „Санта Мария де Гваделупа“. В новата. Старата е наблизо. Силна деклинация я е наклонила на една страна. Земетръс е направил изградения в испано-американски стил храм опасен за богослужения.

Новата е модерна, внушителна църква. Построена е като индиански вигвам с кръст над входа. Вътре е тихо, чува се проповед. До катедрата на амвона свещеник произнася словото си. На катедрата блещука риба – знакът на ранните християни.

Слушам. От едната страна до мене седи скромно облечена жена. Смирен поглед към пастора. От другата е Тонио – шофьорът от Института за изящни изкуства в Мексико сити, чийто гост съм.

Проповедта завършва. Всички се изправят. Последни напътствени слова. Тишината остава в храма.

Жената до мене протяга ръка.

– *Perdona me*¹ – казва ми тя тихо.

Погледът говори за непреходна мъдрост, за незабравени предци.

– *Perdona me* – казвам смутен и подавам ръка.

Едно топло ръкостискане. Внезапна, но силна душевна близост. Веднага се обръщам към Тонио.

– *Perdona me* – моля и него.

Жената изчезва. Потомката на мистична цивилизация, оставила незаличими следи в израза ѝ. Никога не бях я виждал и никога повече няма да я видя. Ние опростихме греховете си.

1941 година. Може би май месец. Аз съм на пост пред входа на Шеста прогимназия „Константин Фотинов“ в София. Тогава беше шеста, но по-късно номерацията се промени, а името на патрона и сега е същото. На булевард „Христо Ботев“.

Аз съм на пост. Над главата ми, прикрепена към желязната ограда – масивна метална табела. С готически букви на нея е изписано: *разпределителен пункт*. Може би отправен пункт. Навярно такъв е преводът на български. Беше една от сложните немски думи и насочваше куриерите на Вермахта. Те пристигаха – мотоциклетисти с каски и тежки, сякаш мушамени шинели или военни щаери, от които припряно слизаше някой германски лейтенант или майор и бързо влизаше

1 – прости ми (ucn.)

VÁRATLANUL, A SEMMIBŐL TÖRNEK RÁM, újra átélem mindet, pedig évtizedek teltek el azóta. Az emberek, a mozdulatok és a hangok, a bánat és az öröm éles képekben sejlik fel előttem, és magával hozza a rég múlt napok illatát, fényeit vagy szürkületét. Átélem az emléket, majd megkérdem magamtól, miért ebben a pillanatban tolult a felszínre, mi húzta elő az emlékezetemből. Egy hang, egy illat, egy pillantás? *Déjà vu* szó sem lehet, hiszen az a valójában meg nem tapasztalat dolgokat érezteti úgy, mint ha megtörténtek volna. Én valóban létezett emberekről beszélek. Meglepődöm, hogy a semmiből bukkannak elő.

Most is jönnek, de ezúttal én szólítom őket.

Az ősi aztékok egyik leszármazottjával ülünk a Santa Maria de Guadalupe-templom padsorában. Az új templomban. A régi is itt van a közelben. Erősen megdőlt az egyik irányba. Egy földrengést követően a gyarmati spanyol stílusban épült templom alkalmatlanná vált arra, hogy istentiszteletet tartsanak benne.

Az új templom korszerű, lélegzetelállító. Kívülről indián wigwamra emlékeztet, a keresztet a bejárat fölé emelték. Odabenn teljes csend, csak a prédikációt hallani. A pap a szószék melletti pulpitusról tartja a szentbeszédet. A pulpituson egy halábrázolás dereng, a korai keresztények jelképe.

Hallgatom. Az egyik oldalamon egy szerényen öltözött asszony ül. Jámbor tekintettel figyel a papot. A másik oldalamon Tonio helyezkedett el – ő a vendéglátóm, a Mexico City-i Szépművészeti Intézet sofőrje.

A prédikáció véget ér. Mindenki feláll. Elhangzik az utolsó útmutatás. A csend visszaköltözik a szentélybe.

A mellettem álló nő kezet nyújt nekem:

– *Perdona me*¹ – mondja halkán.

A tekintete időtlen bölcsességet, örök emlékü ősokeket sejtet.

– *Perdona me* – felelem, és zavartan kezet nyújtok neki.

Forró kézszerítés. Hirtelen, de erős lelki közelség. Rögtön Tonióhoz fordulok:

– *Perdona me* – kérem őt is.

A nő közben eltűnt. Ez a titokzatos civilizáció összetéveszthetetlen lenyomatokat hagy a leszármazottak arcvonásain. Sosem láttam előtte, és soha többé nem fogom látni. Mi ketten elengedtük egymás bűneit.

1941. Talán május. A szófiai 6-os számú, Konsztantin Fotinovról elnevezett polgári iskola előtt állok őrt. Akkor hatos számú volt, később a számozás megváltozott, de a névadó a mai napig változatlan maradt, ott áll a Hriszto Botev sugárúton.

Őrségben állok. A fejem felett, a vaskerítéshez erősített masszív féntáblán gót betűs felirat hirdeti: *elosztóállomás*. De az is lehet, hogy gyülekezőállomás. Így fordíthatták le németből. Valami bonyolult német szó lehetett eredetileg, mely a Wehrmacht futárait igazította útba. Rendszerint motoron érkeztek, bukósizakban és súlyos, viaszosvásznonra emlékeztető anyagból szabott zubbonyt viseltek, de előfordult, hogy egy Steyr típusú katonai szállító járműből szállt ki egy snájdig német hadnagy vagy őrnagy,

1 – BOCSÁSS MEG! (sp.)

в училището. Вляво от входа на сградата беше директорският кабинет. Сега там е настанен висш германски офицер, при него отиват куриерите.

Прогимназията и днес ми е скъпа: госпожа Димитрова по български език, господин Марков с юнашките мустаци – по гимнастика, господин Иванов – по пеене, д-р Малеев, училищният лекар, двете най-красиви съченички, едната Султанка, а на другата за съжаление съм забравил името. А... и господин Кьосев, спомням си, по ръчен труд. Учеше ни да изработваме с лък и тънко трионче иконности, поставки за будилници, които можеха да викат „ку-ку“. Кабинетът на господин Кьосев беше в мазето, просторен, с няколко маси за работа.

Сега е помещение с нарове и ние спим на тях, когато сме на нощно дежурство. Ние сме граждански мобилизирана група, някакъв отряд за противовъздушна отбрана. Попадам в него, след като пред военната комисия ме прегледаха и кантарът показва, че нямам 50 килограма. Бях „отложен“.

На 6 април 1941 година югославски самолети бомбардираха София – слаб отговор след мощното нахлуване на хитлеристката армия, която от нашата страна удари Югославия и Гърция. Тук-там из столицата имаше пожари.

Та аз съм на пост. С лека, малко тенекиена каска на главата. Надолу съм с моето си сако и голф „рибена кост“. Пред входа спира щаер. Бързо слиза спретнат, строг офицер с кожена чанта под мишница. Отдавам чест – както беше наредено. Отвърща ми.

В колата остава шофьорът, млад войник. Разтваря книга и се зачита. До колата, подбутвайки се едно друго, се приближават три-четири момчета. Девет-десетгодишни. По-височкото насила притегля най-малкото към шофьора. Той любопитно ги гледа.

– Юдиш, юдиш! – угодничи пред германеца момчето и с опъната длан – саблен удар „посича“ главата на дребния.

Войникът настръхва, отвратен е. Като че вулкан от думи напирва в гърлото му, но е безпомощен да ги изговори. Не знае и дума български. Омерзен е, поривисто маха с ръка:

– Не, не, не, не!...

С презрение разгонва момчетата.

Останало ми е и това.

Всъщност, мисля си, тези възвръщащи се мигове ми носят винаги полъха на добрия спомен, на топлия поглед, на благородната постъпка, на човещина, на чистота и невинност. Ето случая с домати. Но преди да стигна до тях – малко предистория.

Беше август 1943 година. Маларията ме събори на сутринта след побоя и нощта, прекарана в ареста, по-точно в една дупка. Истински кауш в участъка на село Куртово Конаре. Петима души един върху друг. Бяхме граждански мобилизирани за корекция на река Въча над селото по представен от общината в Пазарджик списък на принудително изселени от родните им места евреи.

Да, маларията. Тя ме принуди да сляза до онези лехи с домати в селския двор. Ухаеше на току-що полята плодна земя...

és besietett az iskolába. Az igazgatói irodához az épület bejárata után jobbra kellett fordulni. Egy magas rangú német tisztet helyeztek el benne, hozzá igyekeztek a küldöncök.

Máig kedves emlékeket őrzök a polgári iskolából: Dimitrova tanárnőről, az irodalomtanárról, Markov tanár úrról, a kackiás bajszerű tornatanárról, Ivanov tanár úrról, az énektanárról, Maleev doktorról, az iskolaorvosról, a két legcsinosabb osztálytársnőmről – az egyiket Szultanának hívták, a másiknak, sajnos, elfelejtettem a nevét. Ja, és Kjoszev tanár úrról, emlékszem, a politechnika-tanárról. Ő azt tanította nekünk, hogyan lehet lombfűrésszel ikonnak való deszkát vagy kakukkosóra-állványt barkácsolni. Kjoszev tanár úr a pincében rendezte be tágas műhelyét, melyben akár több munkapad is elfért.

Most priccsekkkel rakták tele a helyiséget, ezeken alszunk, amikor éjszakai ügyeletet adunk. Bennünket polgári szolgálatra mozgósítottak, valamiféle légelhárító rajként tartanak nyilván. Úgy kerültem bele, hogy amikor a sorozóbizottság megsejmelte, a mérleg ötven kilónál kevesebbet mutatott. Ezért a besorozásomat „elnapolták”.

Április 6-án jugoszláv repülőek bombázták Szófiát: ezzel a renyhe válaszlépéssel akartak visszavágni azért, hogy a németekkel szövetséges hadseregünk erőteljes csapást mért Jugoszláviára és Görögországra és behatolt a területükre. A fővárosban itt-ott tűz ütött ki.

Szóval, örködöm. Fejemen könnyű, voltaképp bádoggal sisak. Egy szinttel lejjebb a saját zakóm és a halszálkamintás golfnadrágom. A bejárat előtt lefékez egy Stayer szálító. Gyorsan kiszáll egy tüchtig, szigorú tiszt, hóna alatt bőrtáskát visz. Alakiasan tisztelgek neki. Viszonozza.

A sofőr, egy fiatal katona, a kocsiban marad. Felcsap egy könyvet, elmélyed benne. Három-négy kölyök egymást lökdösve megkörnyékezi a járművet. Olyan kilenc-tíz éves formák lehetnek. A magasabbik erőszakosan a sofőr felé vonszolja a legkisebbiket. Amaz meg érdeklődve figyeli őket.

– Jüdisch, Jüdisch! – igyekszik a sofőr kedvében járni a fiú, és nyújtott tenyérrel, kardvágást imitálva, „kettészeli” az apróbbik fejét.

A katona megborzong, irtózik. Mintha egy vulkányi szó tolna fel a torkán, de képtelen kiejteni őket. Egy szót sem tud bolgárul. Le van taglózva, indulatosan hadonászik:

– Nei, nei, nei, nei!...

Majd elhajtja a fiúkat.

Ez is megmaradt bennem.

Voltaképp, okoskodom magamban, ezek a visszatérő pillanatok támasztják fel a jó emlék fuvallatát, a meghitt pillantását, a nemes cselekedetét, az emberségét, a tisztaságát és az ártatlanságát. És itt van a paradicsomok története. De mielőtt rátérek, hadd írjak le az előzményeket.

1943 augusztusát jegyeztük. A malária ledöntött a lábamról a verés és a fogdában – nevezhetjük bízvást veremnek – eltöltött éjszaka utáni reggelen. Amolyan igazi tömlöc volt ez Kurtovo Konare faluban, a rendőrörsön. Öten voltunk egymás hegyén-hátán. Polgári munkaszolgálatot teljesítettünk: a Vacsa folyó mederszabályozásán kubikoltunk a falu felett, mert szerepeltünk a listán, melyben a pazardzsiki törvényhatóság összeírta a szülőhelyükről kényszerűen kitelepített zsidókat.

Nos, a malária. Az vitt rá, hogy lemenjek a falusi udvarba, abba a paradicsommal

Насреща ми мъж – обгоряло лице, прошарена коса, недоверчив поглед под веждите, едри селски ръце. Чака.

– Мога ли да си купя домати? – питам.

Въпреки жегата нося яке с качулка.

Той не казва нищо. Мълчаливо навлиза в лехите и подбира най-зрелите домати. Въпросителен поглед към мене.

– Дай качулката!

Свалям я и той я пълни с домати. Подава ми я – тежка. Правя опит да намеря парите в джоба, да си платя.

– Нали си от евреите горе?

Пита, но аз много добре виждам, че знае от кои съм.

– Върви и все по края, да не те срещне полицаят – отваря ми портичката.

Не правя повече опити да търся пари.

– По края... – напомня ми той.

Излизам. Плаче ми се.

Често ми се мярка този случай. Написах разказ – „Доматите“. И до днес не зная по какви пътища това кратко писание стигна до учебник по литература за 9/10 клас на германските училища, издаден в Берлин.

56 Понякога, извикан от домати, се появява и етюдът на барабата с неговата страшна брадва. Беше изигран до лагерната барака. Бараба може би не е най-точната дума, не си спомням кой от нас я подхвърли, но така – барабите – нарекохме нашите съседи. Заедно обитавахме дългата зидана барака, ние – двадесетината граждански мобилизирани евреи, изселени от София в Пазарджик, и те – тримата доста опърпани, загорели и яки мъже. Вътре ни разделяше само една рехава дъсчена преграда. Ние заемахме две трети от помещението, а те – останалата част. По комшийски си знаехме кой какво прави, какво си приказваме и заедно се кискахме на някой виц. Даже и те, и ние преигравахме, надпреварвахме се силно да се смеем, да се кикотим, осъзнавайки, че се надсмиваме над себе си и съдбата си. Нощем по-любопитните от нас гледахме как тримата, приклепнали на пода, играеха барбут. С огрени от свещта напрегнати лица, те следяха заревите, псуваха, караха се и като че всеки миг можеше да извадят някой скрит нож.

Не знаехме точно какви са. Може би лишени от права бивши затворници, наети на тежката работа по корекция на реката? Или несретници, напуснали дом и семейство, авантюристи?... Живеехме си заедно, бяхме солидарни, спонтанно обединени срещу началството на обекта и непрякото, но осезаемо отвратително присъствие на селския полицаи. Сближаваше ни съдбата на отритнати от обществото хора. Но барабите бяха по-свободни от нас. Всяка събота подир обяд бодро тръгвахме с някакви вързопи под мишница към гарата в селото. Вземаха влака и заминавахме за Пловдив. Връщаха се в неделя вечер и ние незабавно научавахме в подробности какво са правили в големия град. Разказвахме колоритно, неизтрезнели още напълно, всеки своята история – кръчми, жени, понякога побоища. Всичко в детайли, но тук моят преразказ не е препоръчителен. Все пак ние се уважавахме.

apró fakapuval. Félénken benyitottam. Egy férfi állt előttem – nap cserzette arc, deres haj, a szemöldök alól bizalmatlan tekintet, lapátnyi, paraszti kezek. Várt.

– Vehetnék paradicsomot? – kérdezem.

A hőség dacára kapucnis felöltőt viselek.

Nem szól semmit. Szótlanul behatol a sorok közé, és kiválogatja a legérettebb paradicsomokat. Kérdő tekintettel néz rám.

– Mutasd azt a kapucnit!

Leveszem, megtölti paradicsommal. Átnyújtja, van súlya.

– A zsidók közül való vagy, odafönről, ugye?

Kérdezi, de nagyon jól látom, hogy tudja, kik közül való vagyok.

– Menj, de csak a kertek alatt, hogy bele ne fuss a rendőrbe! – tárja ki a kis kertkaput.

Meg sem próbálok még egyszer pénz után kutatni a zsebemben.

– Csak a kertek alatt – nyomatékosítja még egyszer.

Kilépek. Sírás kerülget.

Emlékeimben gyakran visszatér ez az eset. Írtam egy elbeszélést A paradicsomok címmel. Máig nem tudom, mi úton-módon, de beszerkesztették a Berlinben megjelent, 9-10. osztályos német irodalomtankönyvbe.

A paradicsomokról néha eszembe jut egy másik eset: a trógerről és a félelmetes fejszéről. A tábori barakk mellett játszódtam le. A tróger talán nem a legpontosabb kifejezés, már nem is emlékszem, melyikünk dobta be ezt a szót, de trógereknek neveztük el szomszédainkat. Velük osztoztunk a hosszú téglabarakkon: mi, a húsz-egynéhány polgári munkaszolgálatos zsidó, akiket kitelepítettek Szófiából és Pazardzsikból, és ők hárman, a meglehetősen szakadt, napbarnította és erős férfiember. Odabenn csak egy málladozó deszkafal választott el tőlük. Mi a tér két-harmadát foglaltuk el, ők a maradékot. Amúgy szomszédok módjára tudtuk, ki mit csinál, miről beszélgetünk, és közösen vihogtunk egy-egy viccen. Ők is, meg mi is túljátszottuk a dolgot, szinte versenyeztünk, ki röhög hangosabban, mert tisztában voltunk azzal, hogy önmagunkon és a sorsunkon gúnyolódunk. Éjszakánként az érdeklődőbbek a kockapókerhez kibiceltek, amit ezek hárman a padlón guggolva játszottak. A gyertya megvilágította feszült arcukat, miközben a kockát búvölték és káromkodtak, veszekedtek, mintha bármelyik pillanatban előhúzhattak volna egy addig rejtgetett kést.

Nem tudtuk pontosan, mifélek. Talán a jogaitól megfosztott egykori fegyencek, akiket a folyamszabályozásban dolgoztattak. Vagy a balsorsuk szólította el őket az otthonuktól és a családjuktól, talán kalandorok... Együtt éltünk, szolidárisak voltunk egymással, spontán összefogtunk az építkezés vezetősége és a falusi rendőr – ha nem is fizikai, de ezzel együtt jól érzékelhető és visszataszító – jelenléte ellen. Egybesodort bennünket a társadalom kitaszítottjainak sorsa. De a trógerek szabadabbak voltak nálunk. Minden szombaton ebéd után hónuk alá csapva a batyujukat peckesen elindultak a falu vasútállomására. Felszálltak a vonatra, és elutaztak Plovdivba. Vasárnap este tértek vissza, és mi részletesen értesültünk arról, mit is csináltak a nagyvárosban. Még teljesen ki se józanodva ki-ki színesen

Но етюдът. Довършваме сутрешната „закуска“ – срещу бараката е скочана дълга дъсчена маса с пейки. Леко оцветената топла вода и киснатият военновременен мармалад са преглътнати. Забелязваме, че от бараката излиза един от тримата ни съседи. С брадва в едната ръка. Със свободната ни дава знак за мълчание. Гледа ни строго. Тръгва тихо, леко приведен. Сапът на брадвата се плъзга по пръстта до нозете му. Обут е с гумени цървули. Бавно преминава пред цялото наше помещение. Следва стаята на нощния пазач. Съседът се снишава още повече – сега той трябва да мине незабелязано под прозорчето. Следва стаята на техническия. Настъпва сублимният момент. Острието на брадвата просветва. Нашият човек, все така приведен, извързва глава към нас и отново знак – тихо, сега ще го утрепам, беше посланието му. Изтръпваме. Дали пък наистина?...

Той пристъпва още крачка-две и... се изправя. Усмивка се насреща ни. Беше жест на солидарност с нас. Малко наивен театър, но не мога да го забравя.

Ако не се лъжа, годината беше 1962. Справка от интернет – декември 1962. Тогава именно бе обявена премиерата на 13-та симфония на Дмитрий Шостакович по текста на „Бабий Яр“ – стихове на Евгений Евтушенко. Концерт в Голямата зала на консерваторията в Москва. Оркестър на Московската филхармония. Диригент – Кирил Кондрашин.

Ние бяхме в Москва. Група млади и не толкова млади български писатели – поети, белетристи, литературни критици. Пристигнахме, поканени за конференция на млади съветски автори. Темата беше нещо като „Задачите (или ролята) на младите творци след XX конгрес на КПСС“. Не зная по какви причини тази конференция не се състоя.

Разхождайки се из зимните булеварди на Москва, виждам афиша на консерваторията. Веднага осъзнавам, че моята най-важна задача сега е да чуя този концерт. Събитие, както се говореше, не само за града, а и за целия музикален свят. И не само музикален. Разбирам, че силното ми, няма да сгреша, ако кажа, неистово желание, е чиста илюзия. Билетите предварително са разпределени по абонамент. Ако е останало нещо на касата, то отдавна е изчерпано. Но... малко просветление – издателство „Моладая гвардия“.

По това време работех в издателство „Народна младеж“ и неотдавна в София ни беше гостувала заместник-главната редакторка на московското младежко издателство. Отивам при нея и го удрям на молба. Дадох ми писмо до касата на консерваторията. Бързам нататък, но колкото повече се приближавам, толкова повече не вярвам, че писмото ще свърши работа. Така и стана – не свърши. Касиерката го прочете, почти не му обърна внимание и сухо обяви, че не съществува никаква възможност. Отчаян разбирам, че нямам никакъв шанс. Виждам касиерката на гишето като виновница за провала. Губя самообладание. Викам:

– Ама вие все някога ще дойдете в София... Тогава!

Едва не рухвам пред гишето. Обръщам се. Пред мене е пустото преддверие, обградено с остъквени врати, които водят към залата. Няма да вляза през тях, когато отбраната московска публика ще се стече на концерта.

бесзámolt a saját történetéről: kocs mákról, nőkról, néha verekedésről. Mindezt a legapróbb részletekig – de itt most eltekintenek ennek felidézésétől. Végére is tiszteltük egymást.

Visszatérve az esetre. Épp befejezzük a „reggelinket”, még a fapadokon ülünk a barakkal szemközti hosszú deszkaasztal körül. Benyeljük az enyhén megszínezett meleg vizet és a hitlerszalonnának is nevezett hadi lekvárt. Látjuk, hogy a barakkból kilép az egyik szomszédunk. A kezében fejsze. Szabad kezével csendre int bennünket. Szigorúan néz ránk. Halkan, kissé meggörcnyedve indul neki. A fejsze feje a lába mellett súrolja a földet. A lábán gumibocskor. Lassan elhalad a körletünk előtt. Elér az éjjeliőr szobájához. A szomszéd itt kétrét görcnyed: észrevétlenül kell átjutnia az ablak előtt. Következik a műszaki parancsnok szobája. Elérkezik a sorsdöntő pillanat. Megvillan a fejsze éle. Az emberünk, továbbra is ugyanúgy meghajolva, felénk fordítja a fejét és újra jelt ad nekünk: csend legyen, most agyonvágom, üzeni. Meghül az ereinkben a vér. Csak nem?...

Tesz még egy-két lépést, majd... – kiegyenesedik. Ránk vigyorog. Csak a szolidaritását akarta kifejezni. Kicsit gyermekteleg színjáték, de nem tudom elfelejteni.

Ha nem tévedek, 1962-t írunk. Megguglizom: 1962 decembere. Akkorra hirdették meg Dmitrij Sosztakovics 13. szimfóniájának a bemutatóját, melyet Jevgenyij Jevtusenko *Babij Jar* című versére komponált. A koncertet a Moszkvai Konzervatórium nagytermében rendezték. A Moszkvai Filharmonikusok játszottak. Vezényelt Kiril Kondrasin.

Épp Moszkvában voltunk. Egy csapat fiatal és nem annyira fiatal bolgár írástudó: költők, prózaírók, irodalomkritikusok. A fiatal szovjet írók konferenciájára hívtak meg bennünket. A cím valahogy úgy hangzott, hogy *A fiatal alkotók feladata (vagy szerepe) az SZKP 20. kongresszusa után*. Nem tudom, miért, de a konferencia végül elmaradt.

Moszkva téli sugárútjait járom, amikor egyszer csak meglátom a konzervatórium plakátját. Rögtön megértem, a legfontosabb célom mostantól az, hogy bejussak erre a koncertre. A hangverseny, ahogy mondták, nem csupán ennek a városnak, de az egész zenei világnak is jelentős eseménye. És nem csupán a zenei világnak. Tudatában vagyok annak, hogy erős, nem sokat tévedek, ha azt mondom, mindent elsöprő vágyam, pusztán illúzió. A jegyek előzetesen elkelték a bérletesek között. És ha még maradt volna valami a pénztárban, azt is rég eladták. De... kigyúl egy apró reménység: a Molodaja Gvargyija Kiadó.

Akkoriban a szófiai Ifjúsági Kiadóban dolgoztam és nem sokkal ennek előtte nálunk vendégeskedett a moszkvai ifjúsági kiadó főigazgató-helyettese. Elmegyek hozzá, és kérlelni kezdem. Adnak egy ajánlólevelet a konzervatórium pénztárához. Odasietek, de egyre kevésbé hiszem, hogy egy ilyen levél kisegíthet. Nem is tévedek: fabatkát sem ér. A pénztárosnő elolvassa, szinte rá se hederít, és szárazon kijelenti, hogy erre nincs lehetőség. Elkéseredve kell nyugtáznom, hogy semmi esélyem. A pénztárosnőt okolom a kudarcért. Elvesztem az önuralmam. Kiabálni kezdek:

– Egyszer maga is eljön Szófiába... Majd akkor meglátja!

Kis híján összeroskadok a pénztárpult előtt. Megfordulok. Látom magam előtt a néptelen előteret, üvegajtók szegélyezik, melyek a nézőtér felé vezetnek. Sosem jutok át rajtuk, amikor majd a válogatott moszkvai közönség összesereglik a koncertre.

И тогава... Сън ли е? Зад вратите един мъж вдига ръка с показалец насочен нагоре. За мене? Той ме вика без думи. Със същата ръка. В нея – сгънато билетче. Пъхва го в процепа между две врати. Вземам го. Благодарности, поклони... Той си отива и остава завинаги.

Аз съм в голямата зала. Претъпкано. Оркестърът. Хорът. Диригентът Кондрашин. Солистът Громацки. Тринайсета симфония! Премиера! Празнично...

Финал. Аплодисменти. Нескончаеми – тук руската дума е на място. И ето на сцената излизат Шостакович и Евтушенко. Всички са на крака. Триумф. Дватама вдигат ръце над главите си – две ръце, сключени над тях. Овации. Нескончаеми...

Имал съм голям шанс. Следващите изпълнения на Тринаisetата симфония нещо се затягат. Подхвърлят се съмнения за патриотизма на Евтушенко. За Шостакович: *Отдавна е известно, че правдата на факта не е художествена правда, не е голямата правда на живота. И когато поетът, а след него и любимият на всички композитор, композиторът, когото ние приемаме и като голям мислител, издигат дребния жизнен случай в степен едва ли не на народна трагедия, тогава неизбежно се появява мисълта за фалиш и в душата непредотвратимо зрее чувството на вътрешен протест.*

Тук „дребният жизнен случай“ е избиването на еврейското население на Бабий Яр.

А ето как след премиерния концерт на Евтушенко се налага да промени някои стихове от „Бабий Яр“:

оригинален текст

Мне кажется сейчас — я иудей.
Вот я бреду по древнему Египту.
А вот я, на кресте распятый, гибну,
и до сих пор на мне — следы звездей.

променен текст

Я здесь стою, как будто у криницы,
дающей веру в наше братство мне.
Здесь русские лежат и украинцы,
с евреями лежат в одной земле.

Над всичко днес аз виждам мъжа от преддверието. И билетчето, пъхнато в процепа на две затворени врати.

Гръмват аплодисменти. За моя безмълвен благодетел.

Живеят в мене и онези няколко мига на шосето между Пазарджик и Пловдив. Пътувах с колата си към Хисаря. Беше есен. Дълъг шлейф от опадали листа се носеше по асфалта пред мене. Денят беше прохладен, слънчев, предстояха свободни дни. В колата носех бели листа, без нито една буква, но там беше и пишещата ми машинка. Изящният шлейф, раздиплян от вятъра, водеше колата по пътя и предсказваше плодови дни. Изведнъж задната дясна част на москвичка сякаш потъна и аз чух как при всеки оборот на колелото там нещо твърдо почуква по асфалта. Слязох и видях гумата залепнала за джантата. Едно плоско желязно ухо едва се подаваше от каучука. Беше се забило дълбоко. Оказа се дръжката на груга ръчно изкована отвертка.

És akkor hirtelen... Álom, vagy valóság? Az ajtók mögül egy férfi felemeli a kezét, és mutatóujjával felfelé bök. Nekem szól? Szavak nélkül hív. Ugyanazzal a kezével. Benne egy összehajtogatott jegy. Becsúztatja az ajtók közötti résbe. Kihúszom. Hála, hajlongás... Ő távozik, de bennem örökre megmarad.

Ott vagyok a nagyteremben. Tömeg. A zenekar. Az énekkar. Kondrasin, a karmester. Gromackij, a szólista. A 13. szimfónia! Ősbemutató! Ünnepléses...

Finálé. Taps. Véget érni nem akaró, ahogy mondani szokás. Sosztakovics és Jevtusenko kilép a színpadra. Talpon a nézőtér. Diadal. Mindketten a fejük fölé emelik a kezüket: két kéz összekapaszkodik a fejek felett. Ováció. Nem akar véget érni...

Elképesztő szerencsém volt. A 13. szimfóniát ezután betiltották. Kétségek merülnek fel ugyanis Jevtusenko hazafiasságát illetően. Sosztakovicsról pedig a következőket írták: *Régóta köztudott, hogy a tény igazsága nem a művészi igazság, nem az élet nagy igazsága. És amikor a költő, őt követően pedig mindannyiunk kedvenc zeneszerzője, a zeneszerző, akiben egyben a nagy gondolkodót is tiszteljük, az élet apró eseményét majdhogynem nemzeti tragédiává lényegíti át, olyankor óhatatlanul felmerül a hamiság gondolata, a léleken pedig feltartóztatlanul érlelődik a belső tiltakozás érzése.*

Itt az „élet apró eseményén” Kijev zsidó lakosságának kiirtását értik Babij Jaron.

Jevtusenkonak a koncertpremier után drasztikusan át kellett írnia a Babij Jar néhány verssorát.

eredeti szöveg

Úgy érzem, épp zsidó vagyok,
Egyiptom ősi földjén bolyongok,
keresztre feszítve haldoklom,
s máig viselem a szögek nyomát!

átírt változat

Akárha egy forrásnál állnék,
melyből testvéri létünk hite fakad.
Itt oroszok nyugszanak és ukránok,
zsidókkal közös földben.

De számomra mindenki felett ma azt a férfi áll, aki az előtérben átdugta nekem a jegyet a két bezárt üvegajtó résén.

Kitör a tapsvihar az én szótlán jótevőm tiszteletére.

Az a néhány pillanat is él bennem, amit a Pazardzsik és Plovdiv közötti országúton élttem át. Hiszarja felé autóztam. Ősz volt. Lehullott levelek hosszú uszálya vonult előttem az aszfalton. Hűvös, de napsütéses nap volt, többnapos ünnep kezdődött. A kocsiban fehér lapokat vittem, egyetlen betű sem volt rajtuk, de magammal hoztam a táskairógépet is. A szél fodrozta kecses uszály irányt mutatott az autónak, és termékeny napokat sejtetett. A Moszkvics hátsó része mintha hirtelen megsüllyedt volna, és jól hallottam, amint a kerék minden fordulásánál valami keményen nekikoppan az aszfaltnak. Kiszálltam, és láttam, hogy a gumi rátapadt a felnire. Egy lapos fémfogantyú kandikált ki az a Broncsból. Jó mélyen belevágódott. Mint utóbb kiderült, egy házi készítésű csavarhúzó nyele.

Nekiveselkedem a gumicserének. Kocsik jönnek-mennek, folytatják az útjukat. Egyszer csak egy kék-fehér mikrobusz lassít le mellettem, és félreáll a Moszkvics előtt. Felnéztem: nyugatnémet felségjelzés van rajta.

Приготвих се да сменям колелото. Автомобили преминаваха и продължаваха по пътя си. По едно време бяло-син микробус се плъзна бавно край мене, отби и спря пред москвича. Погледнах – западногермански номер.

Слязоха двама млади мъже, около 25-26-годишни, с хубави къси руси бради. Светлокоси, светлооки. Красиви. Приблжиха се.

– Капут? – съчувствено попита единият.

Тази дума е международно позната от времето на Втората световна война. Немското слово се бе превърнало в международно слово и в дума на есперанто. Тя е на езика на всички не само като си спомнят поражението на Хитлер, но и при повреда, непоправима беда, излизане от строя. Стана и заглавие на един от популярните романи на Курцио Малапарте – за времето и хората през войната. Пълната капитулация на хитлеристите неочаквано обогати езика на невидания от тях Заменхоф.

– Капут – казах.

Те останаха до мене, а аз, развивайки гайките на джантата, почувствах, че ще бъде неприлично, ако отвърна на вниманието им с мълчание. Попитах ги дали говорят френски.

– Да, да... малко – оживиха се те и веднага пожелаха да помогнат.

При смяна на гума работа за повече от един няма. Можех само да им благодаря. Те останаха. Не искаха да ме оставят сам на пътя – шофьорска солидарност, проявявана повече (ако не и само) от чужденци по нашите шосета. Останаха на разговорка. Казаха ми, че пътуват за Турция на лов за диви свине. Опитах се да им обясня, че и у нас бият много диви свине, особено из Странджа, към Турция, накъдето се бяха запътили.

Най-неочаквано единият каза:

– Ние сме boche² ...

– Немски свини – добави другият. – Cochons... cochons allemandes.

Като че ме удариха през лицето. Усмивките и ясните погледи на ловците говореха за някаква унаследена вина. Наблюдаваха ме внимателно, но не настойчиво и се усмихваха. Може би очакваха реакцията ми или искаха да разберат какво бих могъл да помисля. Приклепнал до крика, и аз като че ли изпитах вина. Бях повдигнал колелото до болговете, но ръцете ми трепереха и не успявах да уцеля отворите. Оставих всичко и се изправих.

– Една еврейска свиня – представих се и аз.

– Не, не – опитваха се да възразят и двамата, смутени на свой ред.

– Или всички сме свини, или трябва да повярваме, че свинщината е вече отминала. – Може би надеждата в гласа ми бе по-убедителна от убеждението в мене.

Такива са някои от хората, оставили следа в паметта ми. Има още – моите некрототрайни мигове от миналото.

2 – ПРЕЗРИТЕЛНО ФРЕНСКА дума за немец, появила се през Първата световна война.

Kiszáll két fiatalember, olyan 25-26 évesek lehetnek, szépen ápolt, rövid szőke szakállt viselnek. Világos hajú, világos szemű, délceg fiatalok. Közelebb lépnek.

– Kaputt? – kérdezte az egyik együttérzőn.

Ez a szó nemzetközi ismertségre tett szert a második világháború idején. A német szó közkinccsé vált, bekerült az eszperantó szókészletbe. Ez mindannyiunk nyelvének ugyanazt jelenti, nem csak azokén, akik emlékeznek Hitler bukására: defekt, helyrehozhatatlan baj és tönkremenés esetére egyaránt használható. Curzio Malaparte egyik regényének is ezt a címet adta – a háborúról és a korbelti emberekről szól. A hitleristák teljes kapitulációja akaratlanul ezzel gazdagította az általuk gyűlölt Zamenhof nyelvét.

– Kaputt – feleltem.

Ott maradnak mellettem, én pedig, miközben a felni csavarjaival bajlódom, úgy érzem, hogy udvariatlanság lenne szótlansággal viszonzni a figyelmességüket. Megkérdezem tőlük, beszélnek-e franciául.

– Igen, igen... kicsit – élénkülnek fel, és azonnal nekilátnának segédkezni.

Gumicserénél nem adódik munka egynél több embernek. Csak megköszönni tudom nekik. Ott maradnak. Nem akarnak otthagyni az út szélén: ez afféle autósszolidaritás, melyet jobbára (ha nem is kizárólag) külföldiek mutatnak a mi országútjainkon. Maradnak társalogni. Elmesélik, hogy Törökországba tartanak, vaddisznóvadászatra. Próbálom nekik elmagyarázni, hogy nálunk is sok vaddisznót lőnek, különösen a Sztrاندжа-hegységben, Törökország határán, ahova éppen igyekeznek.

Váratlanul az egyik megjegyzi:

– Mi boche vagyunk² ...

– Német disznók – tette hozzá a másik. – Cochons... cochons allemandes.

Mintha arcul csaptak volna. A vadászok mosolya és derűs arckifejezése valamiféle öröklött bűnről árulkodik. Figyelmesen, de nem tola kodón mu strálnak, és mosolyognak. Talán a reakciómat várják, vagy meg akarják érteni, mire is gondolhatok. Az emelő mellett guggolva mintha bennem is büntudat ébredt volna. Már a csavarokig emeltem a kereket, de a kezem remeg, és nem tudom eltalálni a lyukakat. Félbehagyom az egészet, és felegyenesedem.

– Egy zsidó disznó – mutatkozom be.

– Nem-nem! – próbálnak tiltakozni; ezúttal ők jönnek zavarba.

– Vagy mindannyian disznók vagyunk, vagy el kell hinnünk, hogy a disznóság már elmúlt. – Talán a remény a hangomban meggyőzőbb, mint a bennem lévő meggyőződés.

Ilyenek azok az emberek, akik nyomot hagytak az emlékezetemben. Akad még belőlük – a múltam túlélő pillanataiból.

2 – SÉRTŐ FRANCIA SZÓ a németekre, mely az első világháborúban jelent meg.

Къщата на семейство Арие, Самоков,
е музей. Официално е известна
като Сарафска къща.

Az Arie család szamokovi háza ma múzeum.
Hivatalosan *Szarafszka ház* néven ismert.

ЙОСИФ ПЕРЕЦ
Как скърцаха гъските

JOSZIF PEREC
A deszkák nyikorgása
– Krasztev Péter fordítása

ИСТИНСКОТО ИМЕ на стария еврей бай Буко Букиниста беше Буко Бенвенисти. Прякор си бе получил, защото единствен между нас, продавачите на книги, не стигна до сергиите, довян от случайните ветрове на живота, а си беше антиквар открай време. Преди доста години държеше на централна улица схлупено дюкянче, натъпкано до тавана със стари томове, после го изгониха, премести се в „Банишора“, но ценителите го намираха и там. Не се задържа дълго на новото място, държавата сложи ръка и на търговията със стари книги. Бай Буко Букиниста стана амбулантен антиквар. Професори и писатели, или просто любители, му поръчваха рядко издание, той се почесваше замислено по големия нос – и след седмица им доставяше поръчката.

Дъждът навън си валеше и бай Буко започна да разказва за времето, което само той помнеше.

– По време на войната ни изселиха от София. С майка ми и един куфар пристигнахме през нощта в едно малко градче, намерихме подслон, разбира се, в еврейската махала.

Улица „Палестина“ беше къса, жълта от летния прах, обитаваше се от благовъзпитани провинциални евреи. Всяка къща имаше двор с огромни – тогава ми се струваха огромни – дървета. Под сянката им бяха сковани пейки, на които жените са обсъждали кройките, а мъжете са играели табла. Ние, подгонените и напласнени софиянци, нахълтахме в тихия квартал и донесохме варварските си кръсъци и плахия шепот по тългите. Малките къщи на улица „Палестина“ скърцаха под тежестта ни, те бяха строени за едно семейство, но пришълците ги изпълниха целите заедно с таваните и мазетата.

Аз и майка ми заехме един креват в гостната. Освен нас в стаята живееха двама старци. Бабата беше схваната от ревматизъм, не можеше да мърда от леглото. В ъгъла, зад балдахин от два не особено чисти чаршафа, спеше младо момиче с грамаден бюст и туберкулозен годеник. Годеникът май си имаше легло някъде из другите стаи, но по цял ден, а май и по цяла нощ, се криеше зад чаршафите при момичето.

Хазаите се отделиха в една стаичка. Бяха останали трима – старите и осемнайсетгодишната им дъщеря. Синове те ги нямаше, те строяха дига или път там, където се намираха баща ми и всички останали мъже евреи, с изключение на туберкулозния годеник. Възрастните хазаи не бяха особено доволни от нашето нахлуване, но се стараеха да не го показват, само се държаха настрана и ходеха на гости при старите си познати. Дъщерята не беше така горда и често играеше с нас, децата. Аз я обичах. Бях убеден, че на света не може да има по-красиво момиче. Сигурно съм се лъгал, на седем години не разбирах много от жени, но тогава бях влюбен в нея.

Веднъж тя излезе на разходка и се върна разплакана с раздрана рокля и изцапано със сажди лице. Седна на пейката, закри очи с ръце и се затресе. Майка ѝ обикаляше около нея, търкаше между пръстите плата на скъсаната рокля, сякаш искаше да го купува, възбудено говореше нещо – не разбрах карали ѝ се или я успокоява. Аз ги гледах отдалече и неочаквано и за себе си се разплаках. Тогава разбрах, че я обичам.

BUKO BÁ, AZ ANTIKVÁRUS – így ismerte mindenki, pedig az öreg zsidót valójában Buko Benvenisztinek hívták. Ez a név azért ragadt rá, mert a magunkfajta kufárokkal ellentétben őt nem a sors szeszélye vetette egy utcai könyvesstand mögé, hanem emberemlékezet óta hivatásként űzte az antikváriusi szakmát. Sok évvel azelőtt egy roska-tag, régi kötetekkel plafonig tömött boltot vitt, majd átköltözött a Banisora negyedbe, de az eltökélt könyvmolyok ott is megtalálták. Az új helyen sem sikerült sokáig megkapaszkodnia, mert az állam rátette a kezét a régi könyvek forgalmazására is. Buko bá ekkor házaló magánzóként folytatta. Egyetemi tanárok és orvosok, gyakran mezei bibliofilek rendeltek tőle egy-egy könyvritkaságot, mire ő elmerengve megvakarta busa orrát, és egy hét múlva leszállította a rendelést.

Odakinn az eső vigasztalanul zuhogott, Buko bá pedig belevágott egy történetbe azokról az időkről, melyekre csak ő emlékezett.

– A háború alatt kitelepítettek Szófiából. Anyámmal és egy bőrönddel egy kisvárosban állapodtunk meg, és nyilvánvalóan a zsidó negyedben találtunk menedéket.

A Palesztina utca rövid volt és sárga a nyári portól, jóra való vidéki zsidók népesítették be. Minden házhoz tartozott egy udvar, benne óriási – legalábbis akkor óriásinak tűnő – fákkal. Az árnyékukban, durván ácsolt padokon ücsörögtek az asszonyok, akik a szabásmintákat vitatták meg, miközben a férfiak ostábláztak. Mi, az elüldözött és rémült szófiaiak berontottunk csendes negyedükbe, és magunkkal hoztuk a barbár kiáltozást és a félnék sutyorgást a rejtett zugokban. A Palesztina utca apró házai nyikorogtak a súlyunk alatt: egy családra méretezték őket, de a jövevények színlüktől megtöltötték őket – a padlástól a pincéig.

Anyám és én elfoglaltunk egy ágyat a vendégszobában. Rajtunk kívül még két öreg lakott a szobában. A nénit reuma gyötörte, ki sem tudott mozdulni az ágyból. A sarokban, két, nem különösebben tiszta lepedőből fabrikált baldachin mögött egy dús keblű fiatal lány aludt tébécés vőlegényével. A vőlegénynek mintha lett volna még egy ágya valamelyik másik szobában is, de naphosszat, sőt, alighanem éjszakánként is a lepedők mögött rejtőzködött, a lánynál.

A házigazdák egy apró szobába vonultak vissza. Hárman maradtak: egy idősebb házaspár és a tizenhét éves lányuk. A fiúk nem voltak otthon: gátat vagy utat építettek ott, ahol apám és az összes többi zsidó férfi, a tébécés vőlegény kivételével. Az idős házigazdák nem lelkesedtek a betolakodásért, de igyekeztek diszkrétek maradni – megtartották a két lépés távolságot, és eljártak vendégbe a régi ismerőseikhez. A lány nem volt ennyire rátarti, és gyakran játszogatótt velünk, gyerekekkel. Én szerettem. Meg voltam róla győződve, hogy nincs nála szebb a világon. Biztosan tévedtem: hétévesen nemigen érttem a nőkhöz – de akkor szerelmes voltam belé.

Egyszer sírva, szétszagattott ruhában és bekormozott arccal jött haza a sétából. Leült a padra, tenyerével eltakarta az arcát, és rázta a zokogás. Az anyja fel-alá járkált körülötte, időnként két ujj között megdörzsölte a ruha szövetét, mintha vásárolni akarna belőle, feldúltan hadart valamit, nem érttem, korholja-e vagy nyugtatja. Távról figyeltem őket, és a magam számára is váratlanul elbőgtem magam. Akkor érttem meg, hogy szeretem.

Az idő nagy részét az utcán töltöttem. Ott sokkal jobban mulattunk, mint otthon. Összeverődött egy falkányi szeplős zsidó gyerek, és mindenki úgy szórakozott,

Голяма част от времето прекарвах на улицата. Там бе по-весело, отколкото вкъщи. Събираше се цялата луничава еврейска хлапетория и всеки се забавляваше както може. Понякога се спускахме до реката. Водата беше жълта като уличния прах, ние се събличахме и предпазливо се топахме в крайбрежните плитчини. После играехме карти с капаци от цигарени кутии. По-точно играеха големите, мен още не ме допускаха, но аз си събирах „картели“, „томасяни“, „златни арди“ и тихо зяпах, за да запомня правилата. На улицата научих и първите мръсни думи. Не ги разбирах, но все пак ме вълнуваха. Знаех, че не трябва да питам възрастните, бяха станали нервни, сърдеха се за нищо. И в техните разговори чувах странни неща, но никой не искаше да ми ги обясни. Затова дълго време мислех, че „Полша“ и „запечатан вагон“ са мръсни думи.

Вечерите бяха задушни. След осем никой нямаше право да излиза навън, ние дълго и скучно се въртахме из лепкавите легла под мижавата светлина на малката крушка и чакахме да се поразхлади. Старците шумно въздишаха и си приказваха на шпаньолски за болести и за „Полша“, иззад чаршафения балдахин се чуваше горещият шепот на туберкулозния годеник. Въздухът бе наситен с противен, прилепчив страх и затова постоянно изпитвах желание да рева.

Един ден синовете на хазаите си дойдоха в отпуск.

Те пристигнаха рано и аз се събудих от скърцането в коридора. Дъските на старата къща пееха някаква непозната песен – не песента на примирението, звучаща под краката на старците, не песента на страха под стъпките на жените и не трескавата и отчаяна песен на годеника. Това бе спокойна и уверена песен, единствената, която старите дъски пееха с удоволствие.

По-късно видях двамата сина през прозореца. Миеха се на чешмата в двора, а майка им стоеше до тях с кърпа в ръка. Тя гордо и щастливо гледаше голите им до кръста загорели и мускулести тела. Когато синовете се избърсаха и влязоха в къщата, аз изтичах срещу тях. По-големият ме хвана и ме вдигна така високо, че запиших от уплаха, а силните му ръце ми напомниха за ръцете на баща ми, когото не бях виждал вече много месеци.

Този ден не излязох на улицата. Стараех се да бъда около мъжете, искаше ми се да ги попитам нещо и те да ми отговорят сериозно като на възрастен. Хазайката запали печката и през всички процепи на къщата започна да се процежда забравената миризма на баница. Седнаха да обядват в двора, аз заставах на пост на две крачки от тях. Големият разряза баницата и ми подаде едно парче. Изгълтах го, без да усещам вкуса, и продължих да зяпам. Майка ми ме отведе и ме напляска.

Вечерта не се прибрахме в стаите. Изнесохме столове на двора, запалихме лампата над стълбището и насядахме около синовете. Те разказваха нещо за лагерите, за пътищата и дигите, смееха се и ставаха сериозни, а жените също ту се смееха, ту плачеха.

Малкият син донесе цигулката си. Тихият чист звук се откъсна от струните и изпълни осветения кръг под лампата. В този кръг седяхме ние – хазаите с прекрасната си дъщеря, двамата старци, дори ревматичната баба бяха довлекли, момичето и годеникът, майка ми и аз, големият син и малкият син с цигулката. В светлия

ахogy tudott. Néha lementünk a folyóhoz. A víz ugyanolyan sárga volt, mint az utcai por, mi levetkőztünk, és óvatosan lubickoltunk a part menti sekélyesben. Aztán cigarettásdoboz-fedelekkel kártyáztunk. Vagyis a nagyok kártyáztak, mert nekem még nem engedték; én csak gyűjtöttem „kartelleket”, „tomaszjanokat”, „arany ardát”, és csendben lestem, hogy megjegyezzem a játékszabályokat. Az utcán tanultam meg az első csúnya szavakat is. Nem értettem őket, de azért felzaklattak. Tudtam, hogy nem kérdezősködhettek a felnőtteknél, mert mind ideges volt, semmiségek miatt méregbe gurultak. Az ő beszélgetéseikből is furcsa dolgokat hallottam ki, de senki sem volt hajlandó megmagyarázni. Ezért sokáig azt gondoltam, hogy a „Lengyelország” és a „lep-lombált vagon” is csúnya szó.

Esténként fülledt volt a levegő. Nyolc után tilos volt kimenni az utcára, hosszasan és unottan forgolódtunk tapadós ágyunkban az apró villanykörte pislákoló fényében, várva, hogy kicsit lehűljön az éjszaka. Az öregek fennhangon sóhajtoztak, zsidó-spanyolul beszélgettek a betegségekről és „Lengyelországról”, a lepedők mögül kihallatszott a tébécés vőlegény felhevült suttogása. A levegő megtelt viszolyogtató, ragályos félelemmel, szüntelen sírás kerülgetett.

Egy nap a házigazda fiai hazajöttek szabadságra.

Korán érkeztek, felébredtem a nyikorgásra az előszobában. Az öreg ház padlódeszkái ismeretlen éneket daloltak: nem a belenyugvás dallamát, mely az öreg talpa alatt szólt, nem a félelem énekét, amely az asszonyok lába alól szólalt meg, és nem a vőlegény komponálta hideglelés és kétségbeesett dallamot. Ez nyugodt és magabiztos dal volt, az egyetlen, melyet az öreg deszkák élvezettel énekeltek.

Később láttuk a két fiút az ablakból. A kerti csapnál mosakodtak, az anyjuk mellett állt törölközővel a kezében. Büszkén és boldogan mustrálta derékig csupasz, napbarnította és izmos testüket. Amikor a fiúk megtörölköztek és beléptek a házba, én eléjük szaladtam. A nagyobbik megragadott és olyan magasra emelt, hogy visítottam a félelemtől, erős karjáról apám karja jutott eszembe, melyet már hónapok óta nem láttam.

Aznapi nem léptem ki az utcára. Igyekeztem a férfiak közelében sündörögni, kérdezni akartam tőlük valamit, hogy aztán ők komolyan válaszoljanak nekem, akár egy felnőttnek. A házigazda begyűjtötte a sütit, és a ház minden részén át szivárogni kezdett a banica¹ már-már elfelejtett illata. Kiültek ebédelni az udvarra, én ott strázsáltam két lépésre tőlük. A nagyobbik felszeletelte a rétest, és átnyújtott nekem egy darabot. Olyan gyorsan befaltam, hogy még az ízét sem éreztem, aztán tovább bámultam. Anyám rángatott el onnan, és felpofozott.

Este senki sem vonult vissza a szobájába. Kivittük a székeket az udvarra, felkapcsoltuk a lépcsőház világítását és körbeültük a fiúkat. Meséltek valamit a táborokról, az utakról és a gátakról, nevettek és elkomolyodtak, a nők is hol nevettek, hol elsírták magukat.

A kisebbik fiú elővette a hegedűjét. Halk, tiszta hang szakad fel a húrokból, kitöltötte a lámpa alatti fénykört. Ebben a körben ültünk mi: a háziak a csodaszép lányokkal, a két öreg, még a reumás öregasszonyt is kivonszolták, a lány a vőlegénnyel, anyám és én, a nagyobbik fiú és a kisebbik a hegedűvel. A fénycsóva alatt összegyűltek a nappali kiáltozások és az éjszakai suttogások, a félelem és a reménykedés, a Talmud

сноп се бяха събрали дневните крясъци и нощният шепот, страховете и надеждите, вехтите мъдрости на Талмуда и копнежите на новото време. Там, зад границите на кръга, дърветата люлееха неясните си сенки върху черното небе. В клоните нещо шумолеше, летяха прилепи. След дърветата започваше улица „Палестина“, после реката, още по-нататък дигите и пътищата, където работеше баща ми, а някъде съвсем далече – „Полша“. Ясният звук на цигулката стана по-силен и пое в себе си целия свят – и светлия, и тъмния. От градината повя сладък мирис на плодове.

И тогава над главите ни изфуча нещо. Помислих си, че някой прилеп лети ниско. След това обаче фученето се повтори и безсмисленият звън на счупен прозорец пресече гласа на цигулката. Иззад оградата се показаха глави – бяха същите онези бранници, които бяха изцапали със сажди лицето на дъщерята. В детското ми съзнание се запечата едно лице, видя ми се много страшно, като на лошите в приказките. Ниско чело, малки очички и изпъкнала долна челюст. Такива лица, същият фанатичен блясък в очите виждах много пъти по-късно по разни събрания, нямаха, разбира се, нищо общо с бранниците, но това е друга бира... Оня крещеше и хвърляше към нас камъни. Другите около него само викаха, млади момчета, личеше, че им беше неудобно, сигурно изпълняваха нареждане.

Ревматичната бабичка запищя с тънък момичешки глас, всички наскочаха и като ритяха разхвърлените столове, се спуснаха да се крият в къщата. Майка ми ме грабна на ръце и се заблъска с другите. Но мен не ме беше страх, аз гледах към силните мъже – синовете на хазаите.

70

Големият рязко се откъсна от майка си, която се мъчеше да го задържи, и изтича на улицата. Вторият внимателно подаде цигулката на сестра си – вече никога не видях момиче да гледа мъж с такова обожание! – и тръгна след големия. Издрънча още едно стъкло и ние най-после се вмъкнахме в коридорчето. Старецът хленчеше, един камък го беше ударил в крака. Хазайката застана на прозореца, не на оня, който гледаше към улицата, и завика провлечено: „Хаймо! Върни се!... Рафаел! Върни се!“

Върнаха се, когато шумът на улицата стихна и вече не хвърчаха камъни. Лицето на големия беше наранено, кръвта се стичаше по гърдите му и правеше петна върху разкъсаната му риза. Цигуларят се държеше за хълбока, беше се извил някак неестествено встрани. Дишаха тежко, сумтеха и плюеха. Седнаха на два стола в средата на стаята, отдръпнахме се, до тях останаха само майката и сестрата. Големият вдигна окървавеното си лице, погледна към прозореца и извика една от онези мръсни думи, които бях научил на улицата.

Но за мен сега тя не прозвуча мръсно.

Съвсем бях забравил тази история, но оня ден пред щанда ми спря някакво непознато момиче, ученичка сигурно. Погледнах я и не повярвах на очите си: абсолютно точно копие на моята първа любов, дъщерята на ония хазаи. Няма да повярвате, в старческото ми сърце нещо трепна... На този свят всичко отминава, само любовта остава.

– Това вашият Мойсей ли го е казал? – ухили се Сашко.

– Това ви го казвам аз! – тросна му се бай Буко Букиниста.

ōsi бōлчсес̀с̀ѐг̀ѐѝ ѐс̀ а̀з̀ у̀й̀ ѝд̀ṑк̀ а̀б̀р̀а̀н̀д̀ж̀а̀ѝ. Oда̀а̀т̀, а̀ ф̀ѐн̀к̀ṑр̀ х̀а̀т̀а̀р̀а̀ѝ т̀у̀л̀ а̀ ф̀а̀к̀ rѝng̀àt̀t̀àk̀ èl̀-м̀òs̀ṑd̀òt̀ àr̀ǹỳèk̀ùk̀à t̀à f̀èk̀èt̀è èg̀èǹ. Àz̀ ā̀g̀àk̀ k̀ṑz̀t̀ v̀àl̀àm̀ì ǹès̀z̀èz̀èt̀, d̀èǹèv̀èr̀èk̀ r̀ṑp̀k̀ṑd̀-т̀èk̀. À f̀àk̀òǹ t̀ùl̀ k̀èz̀d̀ṑd̀ṑt̀ à P̀àl̀ès̀t̀ìǹà ùt̀c̀à, àz̀ùt̀àǹ à f̀òl̀ỳṑ, m̀èg̀ t̀òv̀ā̀b̀ b̀ à g̀àt̀àk̀ ès̀ ùt̀àk̀, àh̀òl̀ àp̀ā̀m̀ d̀òl̀g̀òz̀òt̀, v̀àh̀òl̀ èg̀ès̀z̀èǹ à t̀ā̀v̀òl̀b̀ā̀ǹ p̀èd̀ìg̀ „L̀èǹg̀ỳèl̀òr̀s̀z̀ā̀g̀“. À h̀èg̀èd̀ū̀ t̀ìs̀z̀-t̀à h̀àǹg̀j̀à f̀èl̀èr̀ṑs̀ṑd̀ṑt̀, ès̀ m̀àg̀ā̀b̀à f̀òg̀àd̀t̀à àz̀ èg̀ès̀z̀ v̀ìl̀ā̀g̀òt̀: à v̀ìl̀ā̀g̀òs̀àt̀ ìs̀ ès̀ à s̀ṑt̀èt̀èt̀ ìs̀. À k̀èr̀t̀b̀ṑl̀ èd̀ès̀ g̀ỳū̀m̀ṑl̀c̀s̀ìl̀l̀àt̀ s̀z̀ā̀l̀l̀t̀ f̀èl̀èǹk̀.

Ḕs̀ èk̀k̀òr̀ à f̀èj̀ū̀ǹk̀ f̀èl̀èt̀ èl̀s̀ū̀v̀ìt̀èt̀ v̀àl̀àm̀ì. Àr̀r̀à g̀òǹd̀òl̀t̀àm̀, h̀òg̀ỳ èg̀ỳ àl̀àc̀s̀òǹỳā̀ǹ s̀z̀ā̀l̀l̀ṑ d̀èǹèv̀èr̀. À s̀ū̀v̀ìt̀ès̀ àz̀òǹb̀ā̀ǹ m̀èg̀ìs̀m̀èt̀l̀ṑd̀ṑt̀, ès̀ èg̀ỳ ṑs̀z̀èt̀ṑr̀t̀ àb̀l̀àk̀ ḕr̀t̀èl̀m̀èt̀-l̀èǹ c̀s̀ṑr̀ṑm̀p̀ṑl̀ès̀è t̀ṑr̀t̀è m̀èg̀ à h̀èg̀èd̀ū̀ h̀ā̀ǹg̀j̀ā̀t̀. À k̀èr̀ìt̀ès̀ f̀ṑl̀ṑt̀t̀ f̀èl̀b̀ùk̀k̀ā̀ǹt̀ ǹèh̀ā̀ǹỳ f̀èj̀: ùg̀ỳā̀ǹàz̀òk̀ à l̀èv̀èǹt̀èk̀ v̀òl̀t̀àk̀, àk̀ìk̀ b̀èk̀òr̀m̀òz̀t̀ā̀k̀ à l̀ā̀ǹỳ ā̀r̀c̀ā̀t̀. G̀ỳèr̀m̀èk̀ì t̀ùd̀àt̀òm̀b̀à b̀è-ḕg̀èt̀t̀ àz̀ èg̀ỳìk̀ū̀k̀ ā̀r̀c̀à: ǹā̀g̀ỳòǹ f̀èl̀èl̀m̀èt̀ès̀ǹèk̀ t̀ū̀ǹt̀, ā̀k̀ā̀r̀ c̀s̀ā̀k̀ à g̀òǹs̀òz̀ṑk̀è à m̀ès̀èk̀b̀èǹ. Àl̀àc̀s̀òǹỳ h̀òm̀l̀òk̀, ā̀p̀r̀ṑ s̀z̀èm̀ ès̀ s̀z̀ṑg̀l̀èt̀ès̀ ā̀l̀l̀k̀ā̀p̀òc̀s̀. Ìl̀ỳèǹ ā̀r̀c̀òk̀àt̀, ùg̀ỳā̀ǹàz̀t̀ à f̀ā̀ǹā̀t̀ìk̀us̀ c̀s̀ìl̀l̀òg̀ā̀s̀t̀ à t̀èk̀ìǹt̀èb̀ǹ l̀ā̀t̀t̀ā̀m̀ k̀ès̀ṑb̀b̀ à m̀ìǹd̀èǹf̀èl̀è g̀ỳū̀l̀ès̀èǹ, b̀ā̀r̀ èz̀èk̀ǹèk̀ ǹỳìl̀v̀ā̀ǹ s̀èm̀ì k̀ṑz̀ū̀k̀ ǹèm̀ v̀òl̀t̀ à l̀èv̀èǹt̀èk̀h̀èz̀, èz̀ èg̀ès̀z̀èǹ m̀ā̀s̀ t̀ès̀z̀t̀à... S̀z̀ṑv̀ā̀l̀ èz̀ ū̀v̀ṑl̀t̀ṑt̀t̀ ès̀ k̀ṑv̀èk̀èt̀ d̀òb̀ā̀l̀t̀ f̀èl̀èǹk̀. À t̀ṑb̀b̀ìèk̀ c̀s̀ā̀k̀ k̀ìā̀b̀ā̀l̀t̀ā̀k̀, f̀ìā̀t̀ā̀l̀ g̀ỳèr̀èk̀èk̀ v̀òl̀t̀ā̀k̀, l̀ā̀t̀s̀z̀òt̀t̀ r̀ā̀j̀t̀ùk̀, h̀òg̀ỳ ùt̀ā̀s̀ìt̀ā̀s̀r̀à c̀s̀èl̀èk̀s̀z̀èǹèk̀.

À r̀eum̀ā̀s̀ ṑr̀e_g̀ā̀s̀s̀z̀òǹỳ v̀èk̀òǹỳ k̀ìs̀l̀ā̀ǹỳh̀ā̀ǹg̀òǹ v̀ìs̀ìt̀òt̀, à t̀ṑb̀b̀ìèk̀ f̀èl̀ùg̀r̀ā̀l̀t̀ā̀k̀, ès̀ à s̀z̀èk̀èk̀èt̀ f̀èl̀r̀e_u_g̀d̀òs̀v̀à m̀e_g̀i_r̀ā̀m̀òd̀t̀ā̀k̀ à h̀ā̀z̀ b̀e_j̀ā̀r̀ā̀t̀à f̀e_l̀è. Àǹỳā̀m̀ à k̀ā̀r̀j̀ā̀b̀à v̀èt̀ ès̀ b̀e_l̀e_v̀èt̀è m̀ā_g̀ā̀t̀ à t̀ū̀l̀e_k̀e_d̀e_s̀b̀e. D_e ē_n c_s_e_p_p_e_t s_e_m f_e_l_t_e_m: e_g_y_r_e c_s_a_k a_z e_r_ō_s f_e_r_f_i_a_k_a_t n_e_z_t_e_m, a_hā_z_i_a_k f_i_a_i_t.

Àz̀ ìd̀ṑs̀èb̀b̀ìk̀ h̀i_r̀t̀èl̀èǹ m̀òz̀d̀ùl̀ā̀t̀t̀ l̀e_r̀ā̀z̀t̀à àz̀ àǹỳj̀ā̀t̀, ā̀k̀ì m̀e_g̀p̀r̀ṑb̀ā̀l̀t̀à f̀e_l_t_a_r_t_ō_z_t_a_t_n_i, e_s_k_i_r_o_h_a_n_t a_z u_t_c_ā_r_a. A_m_ā_s_i_k ō_v_a_t_o_s_a_n ā_t_a_d_t_a a_h_e_g_e_d_ū_j_ē_t a_h_ū_g_ā_n_a_k – ā_z_ō_t_a s_e_m l_ā_t_t_a_m n_ō_t i_l_y_e_n ā_h_i_t_a_t_t_a_l n_ē_z_n_i f_ē_r_f_i_r_a –, e_s_a_b_ā_t_y_j_a u_t_ā_n i_n_d_u_l_t. M_ē_g_e_g_y ū_v_e_g_s_ō_r_ō_m_p_ō_l_ē_s_t h_a_l_l_a_t_s_z_o_t_t, m_i_p_e_d_i_g_m_ā_r b_e_j_u_t_o_t_t_u_n_k a_h_ā_z f_o_l_y_o_s_ō_j_ā_r_a. A_z ō_r_e_g_e_m_b_e_r s_o_p_ā_n_k_o_d_o_t_t, e_g_y_k_ō_e_l_t_a_l_ā_t_a l_ā_b_ā_t. A_h_ā_z_i_a_s_s_z_o_n_y k_i_ā_l_l_t a_z a_b_l_a_k_b_a, n_e_m_a_b_b_a, a_m_e_l_y_i_k_a_z u_t_c_ā_r_a n_ē_z, e_s_v_o_n_t_a_t_o_t_t_a_n e_l_k_i_ā_l_t_o_t_t_a m_a_g_ā_t: „H_ā_j_m_ō! G_y_e_r_e v_i_s_s_z_a!... R_a_f_a_e_l! G_y_e_r_e v_i_s_s_z_a!“

A_k_k_o_r_j_ō_t_t_e_k_v_i_s_s_z_a, a_m_i_k_o_r_m_ā_r_e_l_ū_l_t a_z_a_j a_z u_t_c_ā_n, e_s_m_ā_r_s_e_n_k_i_s_e_m_d_o_b_ā_l_t_k_ō_v_e_k_e_t. A_n_a_g_y_o_b_b_i_k m_e_g_s_e_b_e_s_ū_l_t a_z ā_r_c_ā_n, a_v_ē_r ā_l_ā_c_s_o_r_g_o_t_t a_m_e_l_l_k_a_s_ā_r_a e_s_f_o_l_t_o_k_b_a_n r_ā_s_z_ā_r_ā_d_t ō_s_s_z_e_s_z_a_g_g_a_t_o_t_t i_n_g_ē_r_e. A_h_e_g_e_d_ū_s a_z ō_l_d_a_l_ā_t f_o_g_t_a, v_a_l_a_h_o_g_y t_e_r_m_ē_s_z_e_t_ē_l_l_e_n_e_s_e_n f_ē_l_r_e_n_y_e_k_l_e_t_t a_t_ō_r_z_s_e. L_e_v_e_g_ō u_t_ā_n k_a_p_k_o_d_t_a_k, n_y_ō_g_d_ē_c_s_e_l_t_e_k e_s_k_ō_p_k_ō_d_t_e_k. L_e_ū_l_t_e_k e_g_y-e_g_y s_z_ē_k_r_e a_s_z_o_b_a k_ō_z_e_p_ē_n, m_i_f_ē_l_r_h_ū_z_ō_d_t_u_n_k, c_s_ā_k a_z ā_n_y_j_u_k e_s_a_h_ū_g_u_k m_a_r_a_d_t m_e_l_l_e_t_t_ū_k. A_n_a_g_y_o_b_b_i_k f_e_a_m_e_l_t_e v_ē_r_z_ō f_e_j_ē_t, a_z ā_b_l_a_k f_e_l_ē n_ē_z_e_t_t, e_s_ō_d_a_k_i_ā_l_t_o_t_t_a a_z e_g_y_i_k ō_l_y_a_n c_s_ū_n_y_a s_z_ō_t, a_m_i_t a_z u_t_c_ā_n t_a_n_u_l_t_a_m.

De nekem most egyáltalán nem tűnt csúnyának.

Ez a történet már teljesen kiment a fejemből, de a minap egy ismeretlen lány állt meg a pultom előtt, gondolom, iskolás lehetett. Ránéztem, és nem hittem a szememnek: az első szerelmem pontos mása volt, a háziak lányáé. Nem hiszitek el, de valami megrebbent az öreg szívemben... Minden elmúlik ezen a világon, csak a szerelem örök.

– Ezt a ti Mózesetek mondta? – kérdezte vigyorogva Szasko.

– Ezt én mondom nektek! – csattant fel Buko bá, az antikvárius.

71

ЮЛИЯ СПИРИДОНОВА*

Великанът

JULIJA SZPIRIDONOVA*

Az óriás

— Kovács Gergely Lajos fordítása

*Това е една истинска история за ножицата, разказана от писателката Юлия Спиридонова. Ножицата е на нейния гядо или праядо и съществува и до днес. И наред с другите чудни истории, един ден тя подрязала и брадата на Лайош Кошут, който точно преди 174 г. прекосил българските земи на път за ЕВрона и Америка. (Бел. ред.)

*Ez egy igaz történet az ollóról, melyet Julia Szpiridonova mesélt el. Az olló a nagyapjéé vagy dédapjéé volt, máig megvan. Sok más hihetetlen történet között egy arról szól, hogy egy napon Kossuth Lajos szakállát is megnyírta, aki pontosan 174 évvel ezelőtt utazott át bolgár földön útban Európa és Amerika felé.

Една вечер децата на Спиридон се прибрали от игра и какво да видят? У тях, до огнището, седял великан! Вярно, отначало им се сторило, че е най-обикновен човек, макар и чужденец. Но когато заговорил, децата видели, че не е обикновен човек, а великан, висок поне три метра, с високо чело и огнени очи.

– Аз – рекъл великанът, – съм Лайош Кошут. Идвам от много далеч. Виждате ли тази желязна тояга? Ами железните ми обуца?

– Виждаме – отвърнали сащисани децата.

– Цялата земя ще преброя, докато не изтъркам тоягата и обуцата си от носене – закълел се великанът. – Океана ще преплувам и чак до Америка ще стигна. Ще срещна всички важни хора по света и ще ги моля да ме подкрепят в святото ми дело – да освободя Унгария, моята мила родина!

Цяла нощ великанът говорел за великанското си дело. На сутринта станал, измил се, подстригал си брадата с ножицата и заминал. А децата решили, когато пораснат, също да станат великани. И да направят всичко по силите си, че и повече, за да видят България свободна.

Еgy este Szpiridon gyerekei hazatértek a játékból, s mit láttak?

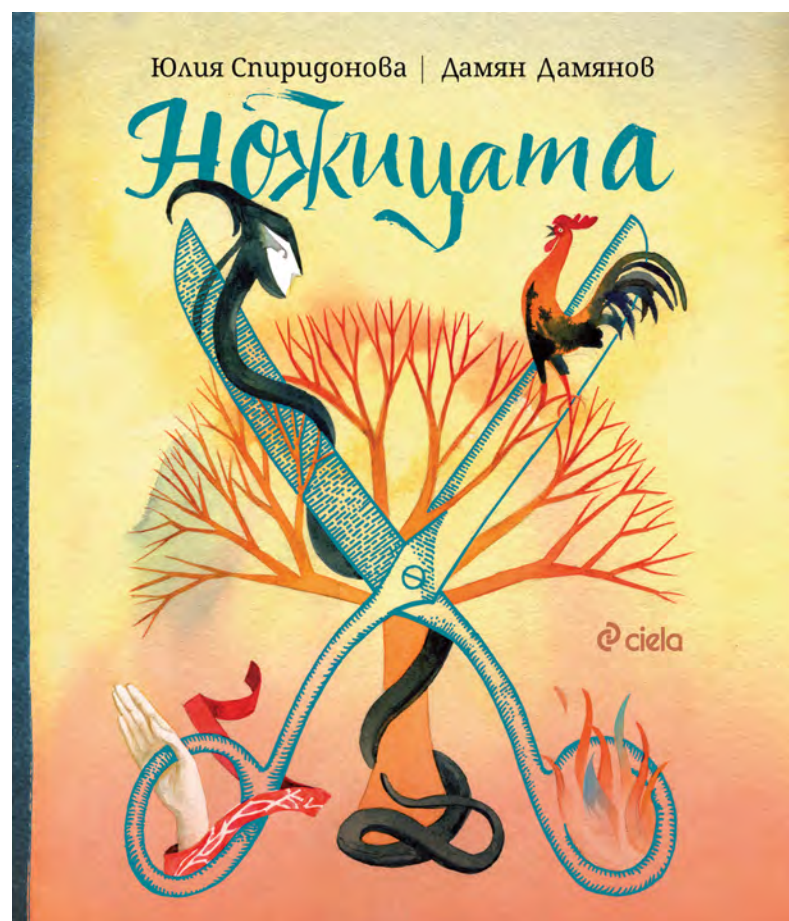
Otthonukban, a tűzhely mellett egy óriás ült! Igaz, eleinte a leghétköznapibb embernek látszott, eltekintve attól, hogy külföldi volt. De amikor megszólalt, a gyerekek látták, hogy nem hétköznapi ember, hanem óriás, legalább három méter, magas homlokkal és tüzes szemekkel.

– Én – mondta az óriás – Kossuth Lajos vagyok. Messzi földről jövök. Látjátok ezt a vasbotot? No és a vascipőmet?

– Látjuk – felelték ámulva a gyerekek.

– Az egész földet bejárom, míg el nem koptatom ezt a botot, meg ezt a cipőt – fogadkozott az óriás. – Átúszom az óceánt, egészen Amerikáig eljutok. Találkozom minden fontos emberrel a világon, és megkérem őket, hogy támogassák szent ügyemet – hogy felszabadítsam Magyarországot, édes szülőhazámat!

Az óriás egész éjjel beszélt óriási munkájáról. Reggel felkelt, megmosdott, megnyírta a szakállát az ollóval, és távozott. A gyerekek pedig eldöntötték, hogy ha felnőnek, belőlük is óriás lesz. És mindent megtesznek, ami erejüktől telik, de még többet is, hogy szabadnak láthassák Bulgáriát.

КНИГАТА Е ЦЯЛА ВСЕЛЕНА
Разговор с авторите на „Ножицата“

A KÖNYV EGY EGÉSZ UNIVERZUM

Beszélgetés a könyv alkotóival
– Kovács Gergely Lajos fordítása

ЮЛИЯ СПИРИДОНОВА (1972*) е първият български писател, номиниран за най-голямата световна награда за детска литература „Възпоменателна награда Астрид Линдгрен“. Номинирана за наградата е седем поредни години. Лауреат е на националните литературни награди „Петко Р. Славейков“, „Константин Константинов“, „Перото“, „Бисерче вълшебно“. Юлия Спиридонова е най-четен детски писател за 2016 г. в Столична библиотека и е избрана за Детски писател на годината. Автор е на много книги за деца и романи за подрастващи.

ДАМЯН ДАМЯНОВ (1982*) работи в областта на книжния дизайн (с повече от 1000 реализирани корици), плаката, илюстрацията, пощенската марка и комикса. Доктор и преподавател в НБУ. Лауреат е на националните литературни награди „Константин Константинов“ и „Христо Г. Данов“. Работи като основен художник на голямото издателство „Сиела“, за няколко други издателства, както и по авторски проекти. По-важните автори, чиито книги е илюстрирал са Бранислав Нушич, Джани Родари, Фредрик Бакман, Оскар Уайлд, Франц Кафка, Антоан дьо Сент-Екзюпери, Емилиан Станев и др. Автор е и на своя собствена „книга за игра и оцветяване“ – „Нарисувай ми овца“ (2015), както и на типографския и социален експеримент „Под езика“, който съществува и като книга (2018).

ХЕМУС Въпреки че имената ви не са безизвестни, а с Юлия сме били и в по-тесни контакти във връзка с публикуване на нейни текстове в списанието и в отделна книга, все пак направих справка в Гугъл. Прави впечатление, че творчеството и на двамата се радва на широко международно признание.

Смятам, че това е знак, че българската култура, в частност литература, изобразително изкуство, книгоиздаване е не само в крак с европейските тенденции, а и неделима част от тях.

Какво представлява проектът, върху който работите заедно: книгата „Ножицата“, която тази година видя бял свят, благодарение на издателство „Сиела“?

ЮЛИЯ СПИРИДОНОВА Това е приказка за една наглед обикновена ножица, която има необикновен живот. Нейната съдба се преплита със съдбата на България още от 1700 година, та чак до наши дни.

Такава е и самата книга – уж е просто една книга, а всъщност е цяла вселена. В нея има толкова много (и в текста, и в илюстрациите) истории, митове, легенди, приказки, свързани с едни от най-важните моменти в нашата история.

Но това съвсем не е художествена измислица, голяма част от описаното наистина се е случило и героите наистина са

JULIJA SZPIRIDONOVA (1972*) az első bolgár író, akit a gyermekirodalom terén a világ a legnagyobb elismerésének számító *Astrid Lindgren Emlékdíjra* jelöltek. Hét egymást követő évben kapott jelölést, köztük idén is. Elnyerte a *Petko R. Szlavejkov*, a *Konsztantin Konsztantinov*, a *Peroto* és a *Biszercse Valsebno* országos irodalmi díjat. Ő volt 2016-ban az év legolvasottabb gyermekírója a Fővárosi Könyvtárban, s az *Év gyermekírójává* választották. Számos gyermekkönyv és ifjúsági regény szerzője.

DAMJAN DAMJANOV (1982*) a könyvdizájn területén dolgozik (több mint ezer kiadvány borítóját tervezte), emellett plakátokat, illusztrációkat, postabélyegeket és képregényeket készít. Az Új Bolgár Egyetem doktora és előadója. Elnyerte a *Kosztantin Kosztantinov* és a *Hriszto G. Danov* országos irodalmi díjat. A tekintélyes *Ciela* Kiadó fő illusztrátora; több más kiadónak, valamint saját projekteken is dolgozik. Fontosabb szerzők, akiknek műveit illusztrálta: Branislav Nušić, Gianni Rodari, Fredrik Backman, Oscar Wilde, Franz Kafka, Antoine de Saint-Exupéry, Emilijan Sztanев és mások. Saját műve a *Rajzolz nekem bárányokat!* című „játék- és kifestőkönyv” (2015), valamint *A nyelv alatt* című tipográfiai és szociális kísérlet, mely 2018-ban jelent meg könyv formájában.

HAEMUS: *Noha nevetek nem ismeretlen, s Julijával közelebbi kapcsolatba is kerültünk szövegei megjelenésével összefüggésben a folyóiratban és külön könyv formájában, mégiscsak rátok kerestem a Google-ön. Mindkettőtök munkássága széles körű nemzetközi elismerésnek örvend. Úgy vélem, ez annak a jele, hogy a bolgár kultúra, különösen az irodalom, a képzőművészet, a könyvkiadás nem csupán lépést tart az európai tendenciákkal, hanem azok elválaszthatatlan része. Meséljete a projektről, melyen*

együtt dolgoztok: Az olló című könyvről, mely idén látott napvilágot a Ciela Könyvkiadónál.

J. SZ. – Egy meséről van szó, egy látszólag hétköznapi ollóról, melynek nem hétköznapi élete van. Sorsa összefonódik Bulgária sorsával 1700-tól egészen napjainkig. Ilyen maga a könyv is – látszólag csupán egy könyv, valójában egy egész világmindenség. Sok-sok történet, mítosz, legenda, mese van benne, a szövegben és az illusztrációkban is, melyek történelmünk egyik legfontosabb momentumához kapcsolódnak. Ez azonban korántsem a művészi képzelet szüleménye – a leírtak legnagyobb része valóban megtörtént, a hősök valóban léteztek. Mint Szpiridon kereskedő is, aki, mint magatok is látni fogjátok, a fényképen szakasztott olyan, mint a népmesék csorbadzsija. A mesebeli csorbadzsikkal ellentétben azonban nem az aranyat halmozta, hanem a könyveket. Tanult emberek fiaként Szpiridon kereskedő igen gazdag könyvtárral rendelkezett, és szívesen adott pénzt az első bolgár nyelvű könyvek kinyomtatására. Éppen az ő házában vendégeskedett Kossuth Lajos.

D. D. – *Az olló* rendhagyó mű, s amikor azt mondom, nem láttatok még ilyen könyvet, ez nem az áruját dicsérő kofa áradozása, hanem a hozzáértő elfogulatlan tekintete. A könyv több nemzedék ragyogóan elbeszélte története, melynek színpadán forradalmárok, az újjászületés korának fontos alakjai, tanítók és művészek jelennek meg. És legendaciklus is, hiszen a legendák mindig kéz a kézben járnak a történelmi tényekkel. *Az olló* mese a jó és a rossz örök harcáról, az emberek és a világ iránti szeretetről, melyből minden születik, de a dögvészről is, mely egyszer halált vető boszorkány, aztán a háború borzalma, később pedig a kommunista csapás, az irigység, az árulás stb. képében jelenik meg. De végezetül a szeretet és a fény győzedelmeskedik, s törekeny világunk pontosan erre a hitre épül.

HAEMUS: *Kitől származott az ötlet?*

съществували. Като търговецът Спиридон, който, както сами ще видите, на снимката е досущ като чорбаджия от народните приказки. Но за разлика от чорбаджиите в приказките не е събирал жълтици, събирал е книги. Като син на образовани хора, търговецът Спиридон е имал в дома си много богата библиотека и охотно е давал пари за печатането на първите книги на български. Именно в неговата къща е гостувал Лайош Кошут.

ДАМЯН ДАМЯНОВ „Ножицата“ е необикновено произведение и когато казвам, че не сте виждали такава книга, това не е реплика на хвалеция стоката си търговец, а отстранен поглед на познавач. Книгата е блестящо разказана история на няколко поколения, на сцената на която стъпват революционери, възрожденци, учители и художници. Но тя е и цикъл от легенди, които винаги вървят редом с историческите факти. „Ножицата“ е приказка за вечната борба между добро и зло, за любовта към хората и света, от която се ражда всичко, но и за чумата, която веднъж е сеещта смърт вещица, а сетне е ужасът на войната, после е в образа на комунистическата напаст, на завистта, предателството, etc. Но в крайна сметка любовта и светлината побеждават и точно върху тази вяра се гради нашият крехък свят.

ХЕМУС Чия беше идеята?

Ю.С. Идеята беше на самата ножица. Тя не само, че наистина съществува, и наистина е преживяла много, но затова ще прочетете в книгата.

Само, че Ножицата все още не е у мен. Продължава да служи вярно на баща ми, художника Симеон Спиридонов.

Д.Д. Представям си, че идеята се е родила в някоя зима преди години, докато Юлия е наблюдавала играта на танцуващите пламъци край някоя печка, на която са приготвени безброй мекици и край която са

разказани поне толкова истории. Мисля, че за разлика от всичко, което подлежи на физическо описание, невинаги разбираме кога се раждат идеите. Те започват живота си като електрически импулс в необятните дълбини на въображението, където зрят и очакват подходящия момент да бъдат реализирани. В крайна сметка намирам за по-скоро изключение някоя от тях да дойде в света с виковете „Еврика, Еврика!“

ХЕМУС Как протича процесът на работа? Влияха ли си взаимно текст-рисуници, рисуници-текст?

Ю.С. Отначало, когато започнах да пиша книгата, си представях нещо съвсем друго – лека, забавна, сладурска история за деца със забавни, сладурски илюстрации. Но се получи нещо съвсем друго, нещо много по-голямо. И когато завърших текста, Ножицата си поиска много голям художник. Без никакво колебание посочи Дамян Дамянов.

Тогава (с известна боязън) аз му изпратих ръкописа.

Когато Дамян нарисова първата илюстрация, видях, че това не е просто илюстрация на текста, а хем е дълбоко свързана с историята, хем е още една приказка. Тогава книгата се превърна във вселена, а ние станаме двама автори.

Д.Д. За мен работата по тази книга беше прекрасна възможност да проучвам факти и да обогатя историческите си познания. Стъпвайки на текста на Юлия, можех от високо да огледам света, който разкрива Ножицата – от древните митове за това как е изкована първата ножица не без участието на богове и магия – до съдбата на семейната реликва, която от обикновен инструмент в домакинството се превръща в оръжие срещу злото. От страна на авторката имах кредит на високо и безпрекословно доверие, което пък ме задължаваше и се стараех да го оправдая с всяка една илюстрация.

Ј. SZ. – Az ötlet magától az ollótól jött. Ez az olló nem csupán valóban létezik, és valóban sok mindent átélt – de erről majd a könyvben olvashattok. Csak éppen az Olló még mindig nincs nálam. Továbbra is híven szolgálja édesapámat, Szimeon Szpirodonov képzőművészt.

D. D. – Úgy képzelem, az ötlet egy télen született, évekkel ezelőtt, miközben Julija a táncoló lángnyelvek játékát figyelte a tűzhely mellett, amely mellett legalább annyi történetet meséltek el. Úgy vélem, ellentétben mindazzal, ami fizikailag leírható, az ötletek esetében nem mindig érthetjük meg, mikor születnek. Felvillanó szikraként kezdik életüket a képzelet beláthatatlan mélységeiben, ahol érnek, és várják a megfelelő pillanatot, hogy valóra válhassanak. Végeredményben inkább azt tartom kivételesnek, ha egy ötlet „Heuréka! Heuréka!” kiáltások közepette jön a világra.

HAEMUS Hogyan haladt a munka? Hatott egymásra kölcsönösen szöveg és rajz, rajz és szöveg?

Ј. SZ. – Kezdetben, amikor hozzáláttam a könyv írásához, teljesen mást képzeltem el – egy könnyed, szórakoztató, aranyos, gyerekeknek szóló történetet, szórakoztató, aranyos illusztrációkkal. Az eredmény azonban valami egészen más lett, valami sokkal nagyobb. S mikor befejeztem a szöveget, Az olló nagyon veretes művész után kiállt. Szemernyi habozás nélkül Damjan Damjanovra mutatott. Ekkor, némi félszegséggel, elküldtem neki a kéziratot. Amikor Damjan elkészítette az első illusztrációt, láttam, hogy az nem csupán illusztrálja a szöveget, hanem egyfelől mély kapcsolatban áll a történettel, másfelől maga is egy újabb mese. Ekkor vált a könyv egész világegyetemmé, mi pedig mindketten a szerzői lettünk.

D. D. – Nekem ezen a könyvön dolgozni nagyszerű lehetőség volt, hogy tényeket vizsgáljak meg és gazdagítsam történelmi ismereteimet. Julija szövegére fellépve a magasból szemlélhettem a világot, melyet Az olló feltár az ősi

mitoszoktól kezdve arról, hogyan kovácsolták az első ollót – nem minden isteni segítség és varázslat nélkül –, a családi ereklye sorsáig, mely egyszerű háztartási eszközből a rossz eleni fegyverré válik. A szerzőnő magas fokú és feltétlen bizalmat előlegezett meg nekem, ami engem kötelezett, s igyekeztem minden illusztrációval rászolgálni.

HAEMUS Fontosak az ehhez hasonló projektek az ifjú nemzedékeknek?

Ј. SZ. – A felnőttek sok gyönyörű könyv közül válogathatnak, mely a családi emlékezettel foglalkozik, a gyerekek számára azonban kicsi a választék. Ma sok gyerek távol él a nagyszüleitől, csak a száraz tényeket tanulja meg a történelemkönyvekből, múltunkról csupán homályos elképzelése van. Az utóbbi években folyton a gyökereinkről hallani és olvasni, arról, milyen fontos, hogy legyenek gyökereink, legyenek szárnyaink stb., stb. De nekem az a benyomásom, mintha ezek a gyökerek poliészterből lennének. Olyan zenét tisztelünk, amit még csak népzene-feldolgozásnak se lehet nevezni, hamis szokásokat őrzünk, amiket annak idején a Balkanturist vezetett be. A gyerekeknek természetesen meg kell ismerniük a gyökereiket. De ma, minden jel szerint, maguknak kell rájuk találniuk. Nem véletlenül mutatjuk be Az ollót kulcsként a családi emlékezethez. E kulcs immár működik. A könyvbe foglalt történetek hatására az olvasók elkezdnek érdeklődni, faggatózni, a családban öröklődő tárgyak után kutatni, régi fényképeket nézegetni és kérdéseket feltenni.

D. D. – Minden ifjú nemzedéknek kötelessége lázadni. Minden soron következő generáció szembefordul az előzővel, és leváltja annak paradigmáit, és ez az adott pillanatban felháborító, sőt néha borzasztónak látszik. E lázadás azonban alkotórésze annak az üzemanyagnak, amely az emberiséget előre hajtja. A legfontosabb és legnélkülözhetetlenebb alkotóelem azonban a ragasztó, mely egyben tartja e nemzedékek

ХЕМУС *Важни ли са такива проекти за младото поколение?*

Ю.С. Има толкова много прекрасни книги, свързани със семейната памет за възрастните, но твърде малко за децата. Днес много деца живеят далеч от дядовците и бабите си, учат само сухите факти от учебниците по история и имат доста мъглява представа за миналото ни.

През последните години непрекъснато се говори и пише за корените ни, за това, колко е важно да имаме корени, за да имаме криле и пр. и пр.

Но оставам с впечатлението, че тези корени са от полиестер, тачи се музика, която не е дори преработен фолклор, спазват се фалшиви обичаи, наложени някога от „Балкантурист“.

Децата трябва да познават корените си, разбира се. Но май днес ще трябва сами да си ги намерят. Неслучайно представяме „Ножицата“ като ключе към семейната памет. Това ключе вече работи. Покрай историите в книгата читателите започват да се интересуват, да разпитват, да търсят предавани по наследство предмети, да разглеждат старите снимки и да задават въпроси.

Д.Д. Всяко младо поколение е длъжно на бунт. Всяко следваща генерация се опълчва и изменя парадигмите на предишната и в момента, в който това се случва, изглежда възмутително, а понякога дори ужасяващо. Точно този бунт обаче е съставна част на горивото, което движи човечеството напред. Най-важната и неизменна съставка обаче е лепилото, което държи веригата на тези поколения. Книгата „Ножицата“ ни напомня важноста на нещо, което ние всички знаем и усещаме с кръвта си – да познаваме корените си и да съхраним паметта за тях. Това обаче не бива да се случва през бутафорни възстановки, измислени обичаи и татуировки с портрети на революционери по телата, а чрез дълбоко уважение и жажда да знаем повече за миналото – с всичките мигове на гордост, триумф, но и срам и тъга.

ХЕМУС *Имате ли бъдещи планове за съвместна работа?*

Ю.С. Имаме, но засега ги пазим в дълбока тайна.

Д.Д. Много, много силно се надявам.

láncolatát. Az olló című könyv emlékeztet bennünket valaminek a fontosságára, amit mindnyájan ismerünk és vérünkbe ivódott: hogy tisztában legyünk gyökereinkkel és megőrizzük emléküket. Ennek módja azonban nem az olcsó színpadiasság, a légből kapott szokások és a forradalmárokat ábrázoló tetoválások a testen, hanem a múlt iránti mély tisztelet és a vágy, hogy többet megtudjunk róla – mind a büszkeség és a diadal, mind a szégyen és gyász minden pillanatával együtt.

HAEMUS *Terveztek még további közös munkákat?*

J. SZ. – Tervezünk, de ez egyelőre hétpecsétes titok.

D. D. – Nagyon-nagyon remélem.

ЗА АВТОРИТЕ

АНТОНИ ГЕОРГИЕВ (1963*) – фотограф, журналист и писател. Живее в България и по света.

ВИКТОР БАРУХ (1921*) – български писател. Живее в София.

ГЕРГЕЙ ЛАСЛО КОВАЧ (1985*) – преводач. Живее в Будапеща.

ДАМЯН ДАМЯНОВ (1982*) – български художник, график и илюстратор. Живее в София.

ДИМАНА ТРЪНКОВА (1980*) – българска журналистка и писателка. Живее в София.

ЙОСИФ ПЕРЕЦ (1936 – 2013) – български писател и сценарист.

КИРИЛ ВЪЛЧЕВ (1973*) – български журналист и юрист. Живее в София.

ПЕТЪР КРЪСТЕВ (1965*) – писател, преводач, културен антрополог. Живее в Будапеща.

СВЕТЛА КЪОСЕВА (1955*) – преводач, редактор. Живее в Будапеща.

ЮЛИЯ СПИРИДОНОВА (1972*) – българска писателка. Живее във Великобритания.

A SZERZŐKRŐL

ANTONI GEORGIEV (1963*) – fotóművész, újságíró, író. Bulgáriában és a nagyvilágban él.

DAMJAN DAMJANOV (1982*) – bolgár képzőművész, grafikus és illusztrátor. Szófiában él.

DIMANA TRANKOVA (1980*) – bolgár újságíró és író. Szófiában él.

JOSZIF PEREC (1936 – 2013) – bolgár író, forgatókönyvíró.

JULIJA SZPIRIDONOVA (1972*) – bolgár író. Nagy-Britanniában él.

KIRIL VALCSEV (1973*) – bolgár újságíró és jogász. Szófiában él.

KJOSZEVA SZVETLA (1955*) – fordító, szerkesztő. Budapesten él.

KOVÁCS GERGELY LAJOS (1985*) – fordító. Budapesten él.

KRASZTEV PÉTER (1965*) – író, műfordító, kulturális antropológus. Budapesten él.

VIKTOR BARUCH (1921*) – bolgár író. Szófiában él.

XEMYC

брой 82 · 1/2023 · година xxxii

Списание за култура и
обществен живот

Основано от *Дружеството
на българите в Унгария* през 1991 г.

Издание на *Българското
републиканско самоуправление*

Отговорен издател
д-р Данчо Мусев

Главен редактор
Светла Кьосева

Печат
FesztNet Kft.

Оформление, предпечат
Димитър Русев

Адрес на редакцията
1097 Будапеща, ул. "Фехер холо" №6

HÆMUS

82. szám · 1/2023 · xxxii évfolyam

Társadalmi és kulturális
folyóirat

Alapította 1991-ben
a *Magyarországi Bolgárok Egyesülete*

A *Bolgár Országos
Önkormányzat* kiadványa

Felelős kiadó
dr. Muszev Dancso

Főszerkesztő
Kjoszeva Szvetla

Nyomdai kivitelezésért felelős
FesztNet Kft.

Design, nyomdai előkészítés
Ruszev Dimitar

A szerkesztőség címe
1097 Budapest, Fehér Holló u. 6.

ISSN 1216-2590

